

**INGEREKEND,
MAAR
NIET
UITGETELD!**

A.OOSTERHOFF

INGEREKEND, MAAR NIET UITGETELD! A.OOSTERHOFF 2

Ingerekend, maar niet uitgeteld!

Voor Leo en Martha
van ka

30-11-79
Deenink

A. OOSTERHOFF

INGEREKEND, MAAR NIET UITGETELD!

A. J. OSINGA B.V. – BOLSWARD

A. J. OSINGA B.V. - BOLSWARD
Uitgegeven met steun van;
Stichting Sneek 1940 – 1945

Ter inleiding

Aan onze kinderen en kleinkinderen

Toen mijn overgrootvader terugkeerde van de tiendaagse veldtocht in 1831, nam hij als herinnering mee een bronzen kruis waarop de woorden: „Voor moed, beleid en trouw”. Bewaren wij het niet als een kleinood van ervaring uit een tijd van spanning en strijd?

Nog steeds wanneer onze vingers langs het draaglint glijden, spreekt het ons van de emoties die de krijgstoet meebracht en van de blijde thuiskomst na korte afwezigheid.

Bij mijn terugkeer uit veertien maanden gevangenschap, nam ik als herinnering mee een kruis van ontbering en ontmoediging (de dwarsbalk) maar ook van hoop en behoud (het rechte hout!) Laten we het bewaren als een kleinood van beleving, uit een tijd van spanning en strijd.

Nog steeds wanneer vingers door de grijzende lokken glijden, spreken we over de dagen “Toen Vader weg was”.

. „Vertel nog eens van de gevangenschap,” vroegen de jongsten...

Welnu dan, luister.

Ingerekend

Het poeder van onze huisdokter had z'n werk gedaan. De griep had me stevig te pakken, het zweet doordrenkte de lakens. Vaag hoorde ik nog de klok tien slaan, koffietijd. De laatste klank klonk samen met de zoemtoon van de stofzuiger beneden.

Het dromenrijk nam mij op en toverde uit m'n onderbewustzijn de beelden voor ogen van de uitreiking van de "Tweede Distributie kaarten". Drommen onderduikers toonden triomfantelijk hun vervalste persoonsbewijzen en leverden de nagemaakte "hoekjes" van oude stamkaarten in. Ze doken weer in de nevel van koortsige gedachten waarin ik diep verzonk, onbewust van dreigend onheil.

Plots schoten de dekens van me af en staarden mijn ogen verschrikt naar een uniform.

Was dit een grap van een onzer politiemannen die me kwam opzoeken?

Nee, waarlijk geen grap...

Een onbekende, grijnzende tronie in een Duits uniform informeerde of ik het was, die hij voor zich had.

Dat viel moeilijk te ontkennen.

Op mijn vraag wie hij was, klonk het zelfbewuste antwoord: "Ik ben van de Sicherheitsdienst; vertel nu maar gauw wat je hebt

uitgevoerd met die “Hoekjes” die je van Brune gekregen hebt!

„Hoekjes” ... „Brune” ...

Dus wist hij van hoekjes en wist hij dat Brune ze mij gegeven had?

Wat wist hij nog meer en wat wilde hij nu?

Snel flitsten de mogelijkheden door m’n matte brein, zoekend naar een uitweg talm ik met een antwoord en trek de dekens terug.

„We hebben Sandstra en Brune al,” hervat Sikke Wolters – want die was het - „haal er nu maar niet om heen, wat is er met de hoekjes gebeurd, waar zijn ze?

“Die heb ik verbrand”.

“Verbrand?”

“Ja, ik wilde er geen drukte mee hebben, ik heb ze verbrand”

“Allemaal? Er zijn er toch van gebruikt. Wie hebben die gekregen? Zeg op!”

“Een stuk of vier zijn gebruikt, maar voor wie, dat weet ik niet”.

Kom dan maar mee; ik weet het. Kom eruit, vlug! Een krachtterm, een dreiging, de dekens gaan de lucht in.

Ik kan niet mee, ik ben ziek; vraag maar aan de dokter. Vraag maar aan de Burgemeester, die weet wel dat ik ziek ben. Ik kan niet meegaan, geen sprake van.”

„ De Burgemeester staat ook onder bewaking. Ga nu maar even mee naar 't gemeentehuis. U

moet even verhoord worden; is 't waar wat u vertelt, dan gaat u snel weer naar bed.”

Wat is het beste in dit geval...De lucht staat dreigend. Verder tegenspartelen is tevergeefs.

Onlangs is een collega die er vandoor ging, neergeschoten...

Misschien is hij met een kluitje in 't riet te sturen, straks bij het verhoor.

Misschien verneem ik dan meer en valt het mee wat zij weten. Over de pyjama trek ik mijn kantoorpak aan.

De zondagse schoenen zijn 't dichtst bij de hand.

Een trui, een muts; de winterjas met de kraag over de oren.

“En wie van de distributieambtenaren heeft erbij geholpen?”

O wee, een nieuwe vraag, wie moet er meer aan geloven?

Wie? Er waren meer dan één, die in elk geval verzwegen moeten blijven. Niemand van kantoor mag worden genoemd, dan halen ze die ook meteen... Piet van Tuinen van de uitreikploeg, die heeft de beste kans om weg te zijn, voor men hem op het spoor is. Een por en een herinnering aan de vraag nopen tot een antwoord.

“Van Tuinen was ermee bekend”.

“Kom, dan nu eerst naar het gemeentehuis”

Op de overloop wachten Moe en Beppe vol angst en protesteren heftig tegen het meegaan.

„Ik bel de Burgemeester op, zegt Moe. Dit kan toch zomaar niet!?”

„Dat zul je wel laten!” Dreigend fel blikken de

S.D.-ogen van onder de Duitse klep.
„Ik doe het toch! Wat als ik het toch doe?”
„Dan ruk ik de telefoon van de wand en ga je zelf ook mee!”
Ik tracht hem te bedaren. 'k Zal wel meegaan.
„Uw man komt straks weer terug, even een verhoor op het gemeentehuis. De auto brengt hem heen en terug.”
Slap van de zweetkuur schrijd ik langs het tegelpad het erf af.
Een auto wacht. Een onbekende chauffeur. Brune zit achterin, bewaakt door de Hooiboer*).
Hoe hebben ze Piet Brune zo gauw te pakken gekregen? Is onze „opper” een handlanger van Sikke? Konden we dan geen tip krijgen, een waarschuwing dat er gevaar op handen was zoals we ze meer dan eens zelf hadden doorgegeven? Een bedenkelijk knipoogje is 't enige contact wat me met Brune mogelijk is. Sikke nestelt zich tussen ons en commandeert de chauffeur naar 't gemeentehuis. We zwaaien de Heerenstraat af, vol gas het dorp in. Op het Kaatsplein passeren we Burgemeester Werkhoven die me blijkbaar niet opmerkt. Als een bruidspaar in een trouwauto rijden we tot voor de treden van het gemeentehuisstoep, maar geen galante chauffeur noodt ons met een buiging tot

*Bijnaam voor Witmarsumer opperwachtmeester.

uitstappen. Onder stramme bewaking van de Hooiboer blijven we zitten wachten op wat binnen in het gebouw, waar ook de Burgemeester nu verscheen, beraadslaagd wordt.

We proberen enkele punten te bepraten, maar vertrouwen de chauffeur, wiens onbekende, onbestemde tronie ons niet aanstaat, niet voldoende om vrijuit te spreken. Een minimum woordental is echter genoeg om voorlopig dekking te zoeken tegen de intriges van het komende verhoor.

Sikke komt terug; wij stappen niet uit, maar wenden de steven in de richting Makkum, blijkbaar om Van Tuinen op te sporen. Welnu, die kan bijtijds gewaarschuwd en verdwenen zijn.

We jagen langs bekende paden; ontmoeten Frits de kassier van de distributiedienst bij Kievitshorne (heeft hij alarm geslagen bij Van Tuinen?) en koersen recht op Makkum aan. We stoppen bij “Ons Gebouw”, het uitreiklokaal. Sikke eropaf maar komt al snel weer terug, zonder van Tuinen. Ziezo, dit is mis, die is in veiligheid. Zwijgend rijden we terug naar Witmarsum. Thuis geen mens voor de ramen te zien, geen zwaai nog blik, zelfs ten afscheid is ons gegund. Bij het gemeentehuis wordt de Hooiboer afgedankt. Een S.D.-kameraad komt de taak van Sikke verlichten.

Op naar Leeuwarden!

Wat zal onze reis nog brengen? Voor de middag komen we vast niet terug.

De heren begeleiders smullen vóór de stad nog fijn van een paar stevige boterhammen, dik besmeerd en belegd. Wij hebben de koffie gemist vandaag, het loopt tegen twaalfen. „Huis van bewaring”, wordt de chauffeur geïnstrueerd. We proberen elkaar langs de geniepige klep van Sikkes pet in het vizier te krijgen en wisselen een blik van verstandhouding, dit gaat menens worden. Houd je goed makker!

Langs de Keizersgracht verwelkomen ons de zwaar betraliede vensters in de grauwe muren. Rechtsaf de brug over, we stoppen voor de deur van het „Huis van Bewaring”, die zich uitnodigend voor ons ontsluit.

Vaarwel zonneschijn en frisse lucht daarbuiten,

Vaarwel allemaal thuis,

In spanning achterblijvend...

Vaarwel vrijheid!

De val is toe geklapt.

Wij zijn binnen, de deur valt achter ons in het slot. Het ijzeren traliehek is deugdelijk dicht geklikt. Ingerekend zijn we.

„Naam en voornaam?

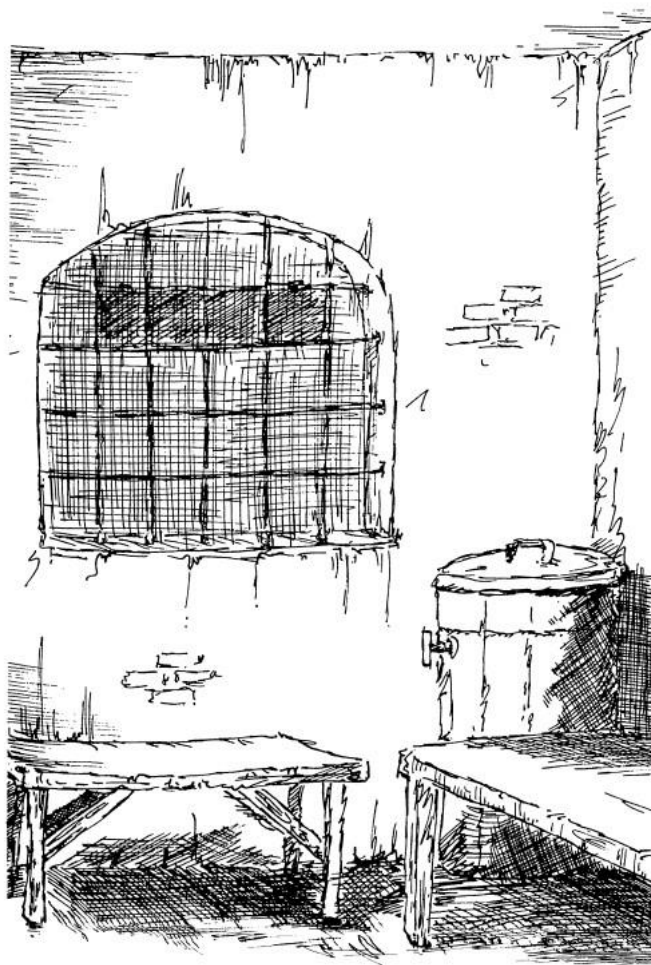
Persoonsbewijs?

Geld, horloge, pen, papieren, mes of andere dingen?

Geeft u alles hier maar af. Als U vertrekt ontvangt U het wel terug”

No. B 670 ... Cel no. 29.

De naam wordt opgeborgen in het grote "Gastenboek".
Een handdruk met Brune, "Wees sterk en houd goede moed –
tot ziens!"
Een korte ontmoeting met lotgenoten uit Wommels en
Bolsward.
De celdeur valt dicht, de grendels knarsen.
Eenzaamheid.
Kou.
Schemerlicht op klaarlichte dag.
Het hout van de brits is hard.
De muren zijn kaal en kil.
Een betonnen vloer.
De ton riekt...
Ingerekend zijn we, voor hoelang?

Cel 29 – Huis van Bewaring Leeuwarden

Luchten

Zondagmorgen, de tweede zondag.
Langs de gangen gaat de wachter.
Klossende hakken echoën in de hoogte van de hal.
Op zeven deuren valt een tik van de zware sleutel.
Telkens nader treedt de stap, telkens scheller klinkt de tik.
Acht, hiernaast, negen hier.
Ik kom eraan, vlug de kruimels van de tafel. De opgevouwen
deken als kussens op de stoel zo warm en zacht, model-netjes
op het omhoog geklapte bed.
Dicht dat leesboek, ik vind het straks wel weer.
De dikke jas kan nog wel aan al komt de vroege paas-zon
koesterend om de hoek. Sjaal en muts gaan mee in de jaszak,
ze kunnen buiten nodig zijn.
De stoel recht voor de tafel. Het kastje in de hoek, netjes op
orde... Kom bewaarder, open nu mijn uitgang!
Sesam open U, Sesam...
Was je maar hier met je toverspreuk.
Driemaal zou ik hem moeten uitspreken voor het laatste slot
mij losliet...
Ha, hij komt. De buurman slaapt al. Een forse ruk aan de
grendel. Een draaiende sleutel. Een zwaaiende deur.
Een vriendelijk gezicht en een morgengroet van mijn kleine
maar toegewijde wachter. Heb ik het val-raam wijd genoeg
geopend?

Ja, vijf centimeter is de maximum-opening, met enig wrikken te bereiken.

Zet wijd open die deur, zover hij kan. Laat de nachtlucht spelen gaan daarbuiten. Laat iets binnenkruipen van de vrije, frisse buitenlucht. Bij het luchten blijft men een onderlinge afstand bewaren van 20 passen en spreekt men niet met zijn buurman, zo zegt artikel zoveel van het huisreglement dat de celwand siert. Een begrijpende knik en een bemoedigende knipoog is nog net niet verboden.

Wel buur, al ken ik je nog niet, we zijn toch goede maten.

Beide zitten we in de S.D.-afdeling, beide tikken we 's avonds op de op de centrale verwarmingsbuis als nachtgroet voor het slapen gaan.

Schichtig schrijden we langs de openslaande deuren van de luchtende burens en werpen blikken in hun interieur waar evenwel geen grote verscheidenheid is te bewonderen.

Tree voor tree gaat het naar beneden, langs de ijzeren trap.

Een groet aan de bewaarder die ons leidt naar de luchtkooien. Acht kooien liggen aan de half-cirkelvormige gang, breder uitlopend als waren het taartpunten. Netjes gesneden voor een verjaardagsfeest...

Welke punt is vandaag voor mij?

Zal ik nu een teken van leven vinden van mijn makker Brune?

Op méér dan één muur heb ik een groet gegrift, m'n stompe potlood wordt al snel kleiner!

Nummer acht is vandaag voor mij gereserveerd. Jammer, pal op het noorden en zonder zon. Geef mij maar liever één van de lagere nummers, daar zie je de boomtoppen zo fijn “groenen”, daar lacht de zon je zo heerlijk toe. Daar merk je echt dat je “lucht”, ook al is het maar op een paar vierkante meter.

Speurend glijden mijn ogen langs de wanden.

Ja, hier ben ik vaker geweest. Vorige week zondag, de eerste keer dat ik buiten kwam omdat ik de eerste dagen nog ziek was.

Daar, recht vooraan heb ik een blanke steen gevonden en erop gezet: “Houd Moed, PB! A.O. 9-4-44” En nu, let op, eronder staat: “O ja! P.B. 9-4-44” We hebben dus contact. Vanmorgen is hij hier geweest, een vroegertje gehad.

Nu is er kans op meer berichten. Overal waar ik luchtte heb ik posten uitgezet. Ze vragen om een enkel woord dat moed wil geven. Een weerwoord, een hart onder de riem

Heb je meer gevonden B?

Ergens staat: “Geloof en wacht”.

Elders: “Blijf vertrouwen, Hoop en bid”.

Zo spellen we hier en daar een spoor waarlangs we speuren naar gescheiden vrienden. Sprekende wanden en deuren.

Hier heeft iemand zijn wanhoop ingekrast in het kozijn:

“Ik word gek als ik hier langer blijf”.

Verderop bemoedigd een meisje haar vriend:

Houd vol het gaat snel, het duurt niet lang meer.

Kijk, daar heeft K.H. Cats uit Burgwerd z'n naam gegrift met een spijker in een zachte steen. Getekend heeft hij het, dat heeft hem een complete luchtijd gekost.

Daar rammelt de klink. -De sigaret- Voor menigeen het hoogtepunt van de dag waarnaar men hunkert als naar huis. Gelukkig de man die niet roken kan.

Dat heb ik nu toch voor op de anderen, ik mis het ook niet. De lijst waarop de bewaker de kruisjes zet voor de uitgereikte rokertjes, wil ik graag bekijken. Op die lijst staan alle namen van onze afdeling, dat is mijn dagelijks nieuws. Ik gun mijn sigaret aan de bewaarder, een kleine wederdienst.

Waar zitten de anderen?

Zitten zij ook alleen?

Ja, ik zie allemaal bekende namen en speur naar nieuwe namen. Gelukkig geen nieuwe klanten uit Wonseradeel!

Als het ook maar een beetje kan zullen Brune en ik het samen wel opknappen.

Niemand meer noemen, dan zal het wel gaan.

Verder gaat de bewaker.

Nog 10 minuten buitenlucht en dan is het weer genoeg voor een dag. Diep ademen, stevig stappen. Tien passen heen en terug. Door de tralies aan het eind van de kooi zie ik een magere bloementuin. De tulpjes beginnen al een knopje te krijgen en de lupines spreiden hun blaadjes iedere dag iets wijder. Daarachter staat een muur en daarboven is de lucht, helder en blauw vol voorjaarsweelde.

Links ligt een gevel van één der bijgebouwen van het gevangenhuis. Wat voor afdeling zou het zijn? Er zitten geen tralies voor de ramen. Kijk, er komt beweging in een raam, het wordt opengezet. In het schuine dak erboven is een dakvenster, ook dat gaat open. Een kroeskop gluurt naar alle kanten, waar kijkt ze naar? Blij met elke levende ziel die zich binnen mijn horizon vertoond, steek ik mijn hand op en wuif. Ze draait haar hoofd deze kant op en geeft mij een knikje, heel voorzichtig. Even heft ze haar hand omhoog, een kameraadschappelijke groet. Weg floept vlug het kopje, naar binnen. Ik talm aan de tralies maar ze komt niet meer terug. Nog driemaal heen en driemaal teruglopen en de luchtijd is alweer voorbij.

*De tijd is kort en het leven snel
Slechts even duurt het luchten
De uren kruipen in de cel
Er is geen kans op vluchten*

*Tien dikke tralies en een slot
En gaas aan sterke stangen
Dat krijg je met geen hand kapot
Je zit voorgoed gevangen*

*Je gaat de stalen trap weer op
Wat staat je nog te duchten?
Al staat de S.D. op mijn kop
Ik ga morgen fijn weer luchten.*

Morgen...

Morgen is het Paasmaandag.

Paasfeest, net als vandaag.

Christus is opgestaan!

De verzegelde grafkelder werd geopend door de eeuwige
overwinnaar

“Geloof en wacht” Staat op de steen in de muur van de
luchtkooi...

Dommel-uurtjes

Geloven is een gave, wachten een opgave
Wachtend ontdek je soms ineens zoveel nieuws in je cel.
Je ontcijfert namen van hen die er voor jou zijn geweest,
gekerfd is bed en tafel. Je merkt een piepklein gaatje in het
matglas waardoor bij een bepaalde zonnestand het mensen
beweegt op de Grachts-wal, zij het schimmig maar valt waar
te nemen.

Je let op de koppen van de kastanjabomen die door de
raamopening boven, juist binnen je gezichtskring vallen en je
ze ziet zwellen van dag tot dag.

Je volgt de zweefvlucht van een meeuw die zijn koers kiest
vóór de kier tot de wind hem weg stuurt. Dan zijn de dagen
niet meer zo lang.

's avonds als het volgens de huisregels bedtijd is, lig je te
luisteren naar het leven uit de stad die daarbuiten is, je hoort
zóveel. Het clandestien stompje potlood verwoordt het op
velletjes blanco closetpapier...

Avond-Dommel-Uurtjes

*Om acht uur vijftien is het lampje opgedaan;
ik heb mijn cel op het bevel verduisterd.
Na een kwartier is 't belsignaal gegaan;
ik heb er weer, gehoorzaam naar geluisterd
en op mijn opklapbed de ogen toegedaan...*

*Nog glipt door naden 't late daglicht op de wand;
door 't open raam hoor ik de stad nog leven.
Geluiden komen aan van alle kant
en blijven in mijn lome oren zweven,
totdat 'k weer helder denk: wat is er aan de hand?*

*O ja, 't is nog geen nacht, de mensen zijn nog op;
ik hoor een klompendrager gaan en fluiten.
Een marslied lijkt het wel, nu houdt hij op
en klept eentonig verder weg daarbuiten.
Dan is hij zeker thuis, het kleppen houdt ook op.*

*Er blijven kind'ren op, 'k hoor kreten van hun spel;
ze mogen even spelen - voor de ruiten.
Is 't hink'len wat ze doen? Heb ik het wèl?
Of tikken ze? - Enfin, ze zijn nog buiten
totdat hun moeder roept: een vriendelijk bevel.*

*Nu is het even stil - dan slaan er op metaal
drie klepels aan; 'k weet niet van welke toren.
Klok één maakt vaag, de tweede dof kabaal;
de derde kan 'k het allerhelderst horen:
van die tel ik de negen slagen allemaal.*

*Ik wacht op nieuw geluid, 't is als een spannend boek;
een oude fiets! Hij knars~ hij wacht op smeren,
hij belt - waarvoor? Staan jongens op de hoek,
die 't wrak vehikel willen molesteren? Weer belt hij, belt
enorm! Hei! roept hij met een vloek.*

*Een handkar overstemd het eind van dat refrein;
rolt hol en hotsend over brug en keien;
remt knerpend met z'n poot, dat doet geen pijn -
om met een vaart op het trottoir te glijen...
Het pakhuis neemt hem op; hij zal geborgen zijn.*

*Een schipper bonkt op 't stalen dek, zo van de wal;
schuift naar de roef, struikelt over een emmer.
Z'n vrouw begroet hem rauw (ik dacht het al:
het is te laat) Woont deze op de Lemmer?
Dat hoor ik niet; hij strompelt nu op de Grachtswal.*

*Een auto dreunt nu naderbij op z'n gemak;
een truck met lege bussen opgeladen.
Hij neemt nu fors de brug; smijt met een smak
de bussen tot elkaar: zó ik kan raden
wat vracht hij in de nacht nog rijdt, die zware bak.*

*Een late motorschouw hijgt puffend door 't kanaal
een vaste vaart, haar hoor ik alle dagen.
Ik raak met haar vertrouwd en ken haar taal:
puf puf, ik heb mijn vrachtje weggedragen...
puf puf, gemoedelijke groet: Goede nacht allemaal.*

*Een trein fluit veraf door het nachtelijke veld;
vaag hoor ik nu het ritme van de wielen
en denk met heimwee hoe hij huiswaarts snelt...
Mijn hand wordt nat, twee dikke tranen vielen,
van fel verlangen in mijn ogen opgeweld.*

*Maar hóór, daar is iets anders weer: men zingt op straat!
Dat zijn voor mij bekende, eigen klanken;
dat is de stem van Christ'nen van de daad.
Hier kan ik toch zo hartelijk voor danken;
een zuster van "Het Leger", die voor mij zingen gaat!*

*Haar liederen geven moed, geloof in al m'n strijd,
veel beter dan steeds in mijzelf te praten.
Het stads geroezemoes vervaagt, verglijdt...
De honden nu nog uitgelaten,
voordat hun baas zich rustig op z'n leger vlijt.*

*Nu mag geen mens meer zonder Ausweis uit de poort;
de klokken hebben pas hun elf geslagen.
Alleen de wachters hebben nog het woord
en roepen "Halt, wie daar?" aan wie 't nog wagen
op weg te zijn "In orde? Ja? Ga dan maar voort."*

*De stad verstilt, het licht is weg, 't wordt toch wel nacht;
geen klank dringt nu meer door de open ramen.
't Is of de nacht een stille vrede bracht.
De bede rijst: "O, Heer, bewaar ons samen;
Houdt over al wat rust ook nu Uw trouwe wacht."*

Bezoek

Vier dagen zaten we nu samen. Was het niet alsof we vier dagen feest hadden gevierd, na die achttien van afzondering? Henk (Hendrik Haitsma) was plotseling bij me binnen komen zeilen. Opeens draaide de deur wijd open; dat moest wel iets betekenen. Altijd was er aan een kier wel genoeg. Als er een koolraap naar binnen rolde, was de deur alweer toe nog voor je er erg in had. De maaltijden konden wel door het luikje. Maar nu was de deur wagenwijd opengezwaid. Achter een stromatras verscholen, wandelde Henk door de gang regelrecht op mij af.

“Hè, wat een hijs,” borrelde op uit z’n driedaagse baard. Verlicht liet hij zijn bed ploffen, waardoor het strostof me van de vloer af omwolkte.

Meer welgemeend had ik deze Bolswarder collega nooit welkom kunnen heten in m’n privékantoor, dan nu in m’n schamele woning.

Had men het nu zo goed met ons voor dat we samen mochten bivakkeren? Wat een gunst! Of was het enkel een noodmaatregel uit plaatsgebrek? Hoe het ook zij, wij waren samen. De dagen, die eerst eindeloos schenen kregen tempo. We praatten, kletsten, boomden, fantaseerden. We lazen en baden samen. Henk zong bekende liederen en ik floot de melodie erbij.

We wogen onze kansen
We schilderden elkaar onze gezinnen om ze wederzijds te
kennen.
Wanneer zouden we ze weerzien?
Gisteravond was er onverwachts door onze "verhoorder"
Lammers verteld dat we vandaag bezoek mochten krijgen.
Een lichtstraal in de grijze schemer... Bezoekdag!

Vijf uur in de morgen.
M'n geregelde tijd van ontwaken.
Dan sta ik stilletjes op om ongestoord de troon in de hoek te
bestijgen om de dagelijkse ballast te lossen.
Geruisloos hijs ik me omhoog van m'n plat op de betonvloer
gestrekte matras onder de tafel.
Henks diepe ademtocht verraad zijn rust waarin ik hem niet
wil storen. Ik teen op sokken naar de hoek. Door het
verduisteringskarton gloort de morgenschemer.
Als ik me weer inscheep om nog een dosis nachtrust op te
doen, vóór het belsignaal ons noodt tot opstaan, rijst Henk
omhoog van het opklapbed, dat ik hem eerlijk als oudste
gunde. Hij rekt zich in volle lengte.
„Hè, hè, toch heb ik nog geslapen," verzucht hij,
„tot half drie lag ik wakker."
„Kon je niet eerder de rust vinden?"
"Man, ik heb aldoor geprakkiseerd, hoe 't
Vandaag zal gaan met 't bezoek. Wie zou komen
en hoe lang? .. "

" Zouden we vrij met elkaar mogen praten, of onder toezicht?"

Hoe laat zouden ze komen? Vóór het eten, of in " de middag?"

"Ik denk, vanmiddag. Als 't pas gister werd toegestaan, kunnen ze nooit vroeg in de sta zijn. Kom, laten we nog een poosje slapen, des te eerder is 't bezoektijd."

„Ga je gang; met mij wordt 't toch niet meer: "

"Met mij wel." Ik wentel me nog eens heerlijk in de dekens en dommel weer weg ...

De bel schrikt me op. Is 't nu al zeven uur? We kunnen uit de „veren". 't Is bezoekdag, hoera! Om een scheermesje hoeven we niet meer te vragen, gelukkig. Ze hebben het eenmaal vergeten terug te halen. Als 't nu geen scheerday is en we willen toch graag toonbaar zijn, dan spreken we deze reserve aan. We willen de dames graag waardig ontvangen, al zullen we hen met stoppels even dierbaar zijn als er zonder. "Hoever zouden ze al zijn?" De vraag tijdens het ontbijt. Henk heeft ziekenkost; hij stipt z'n beschuit in de melk. Hij strooit mij van z'n extra suiker op m n droge brood. Toch wel prettig als je een celgenoot hebt, die z'n vroegere maagopera weet uit te buiten en die met een matige eetlust behept is. Elke middag doet hij mij zo'n halve

portie havermoutpap over. Vaak vraag ik mij af of 't hem werkelijk te veel is, of dat dit meer een daad van een warmvoelend-vriendenhart is, dat hij niet alléén wil profiteren van een extra rantsoen. Hoe het zij, hij heeft aan mij een dankbare afnemer. M'n sigaret is voortaan voor hem. We dweilen de cel, alsof we dáár onze gasten verwachten. Zelfs de schoenen krijgen een veeg mee. Als er nog tijd overschiet, willen we vragen naar de kapper te mogen gaan. Die houdt zitting aan 't eind van de gang. 't Is een van de vaste bewoners van dit huis, die nog maar zes jaar om heeft van z'n vijftien wegens moord en brandstichting. Hij knipte goed.

We luchten vroeg; we schouwen het weer. „Ze treffen het, 't lijkt goed weer vandaag. Een fijne voorjaarsdag. Waar zouden ze nu lopen?”

„Misschien wel langs de lange, blinde muur, wachtend op de klok.” Als we binnenkomen, ligt er een koffer in de cel.

Schone was! Het eerste levensteken van de aangekomen gasten. Voor Henk. Kijk hem nu de brede zoom van z'n frisse onderbroek onderzoeken! (Later, in Duitsland, zouden we zó zoeken naar luizen die de was overleef den, maar ' daar hebben we nu nog geen vermoeden van.)

Henk speurt naar briefjes. Hij vind ze, in de dubbele naad keurig verstopt. Een krabbel van

z'n zoon. Een hartelijke bemoediging van z'n vrouw die zelf te ziek is om naar hier te komen. Het slot knarst. Wij rijzen omhoog. Als iemand de deur opent, moet je volgens het reglement en de houding bij het raam staan. Mijn naam wordt eerst afgeroepen. „Present." Wilt U maar meegaan?" Nu nadert het moment van weerzien, spannend, lang en vurig verbeid. Er lopen meer langs de gangen. We gaan in de richting van de verhoorzaal. Ze zullen ons toch niet opnieuw in de tang nemen inplaats van ons het bezoek te gunnen? We passeren een wachtkamer vol bezoekers. Geen bekend gezicht zie ik er bij. Tóch de verhoorzaal binnen ... Door de open deur grijnst me Wolters blik al tegen. Lammers ijsbeert door de ruimte. Wat betekent dit nu weer? Lammers krijgt me in 't vizier: „Ja, kom er maar in. U hebt bezoek, maar denk er aan: over de zaak zelf wordt niet gesproken!" 'k Zag langs hem heen al Moe's gezicht. Vreemd onwennig onder 't oog van onze „rechters" ontmoetten onze blikken elkaar. Maar vreemd voor elkaar zijn we niet. Nee, we zullen over "de zaak zelf" niet spreken. Maar onze ogen vertolken, wat er leeft in ons; onze handdruk laat meer weten dan een stroom

verboden woorden. We proberen onze ontroering zo goed mogelijk voor ons te houden en onze emoties de baas te blijven. Het gesprek gaat over de dagelijkse dingen thuis, de kinderen, de plotselinge scheiding.

We voelen de spiedende blik en het gespitste oor van onze belagers, maar ze zullen er geen eer aan beleven. Van ons horen ze niets en merken ze niets. Dan zitten we liever samen even stil, hand in hand. We voelen ons nog steeds verbonden, welke scheiding ons wellicht nog wacht.

Tien minuten zijn gauw verstreken.

“De tijd is om.”

Een groet – vaarwel - “tot ziens!”

Even was het maar.

Maar je leeft weer op en schept weer moed.

Je voelt de kracht van de trouw die, nu het moeilijk wordt, aan je zij staat en mee lijdt, mee vecht, mee bidt.

Samen ga je verder, al blijf je alleen achter, achter de tralies.

Alleen... toch niet alleen

Tien minuten bezoek - genoeg voor een week?

*Hekken draaien toe,
knarsend sluiten deuren;
'k ben de cel wel moe,
met haar mufte geuren.
Maar bezoek geeft moed,*

*Om kracht uit te peuren.
Zij kwam op mij toe,
om mij op te beuren.*

*Doet je tegenspoed,
In de cel soms treuren...
Denk dan, welgemoed:
hou nu op met zeuren;
houd je verder goed,
Wát er mag gebeuren,
straks komt wéér bezoek,
om je op te fleuren!*

"Hekken draaien toe"

Kampmanieren

In onze kindertijd zongen we:

*Al wie met ons mee wil gaan,
die moet onze manieren verstaan.
Zó zijn onze manieren!*

... met ons méé wil gaan ... Méégaan, daar is hier moed voor nodig. Vooral voor wie zelf nog vrij rondloopt, kan méégaan met een gevangentransport levensgevaar inhouden. Op 10 mei 1944 werd de Leeuwarder cel vaarwel gewuifd. Henk en ik hadden vaak vóór het slapen gefantaseerd: „Als nu vannacht de bevrijding komt, hoe gaan we dan naar huis?" "Lopen, man, want andere mogelijkheden zijn er niet " ... Nu gingen we ... en de trein stond voor ons klaar; niet om naar huis te gaan, maar naar Amersfoort, naar het P. D. A. Wij reisden in gereserveerde coupé' s. Er waren ook vrije reizigers. In de aan de coupé' s grenzende gang zagen we opeens - als een voor ons onbekend schijnende zo-maar-reiziger, onze ondergrondse-vriend Wypke Folkerts uit Bolsward wandelen. Terzijde van onze door Amersfoorts buitenwijken marcherende groep, ontwaarden we hem weer. Hij ging met ons méé, nam het risico om te zien

waar we bleven, tot aan de kamppoort. Een knipoog van wederzijds begrijpen was onze enige manier om contact te hebben ... Dankje, Wypke, dat je het gevaar niet geschuwd hebt, om ons te zien binnengaan!

Ben je eenmaal binnen, dan ben je geen „gevangene" meer, maar "Häftling". Wil je meegaan in de "Häftlingen"-rij, dan moet je de kampmanieren verstaan. Dat vergt enig aanpassingsvermogen; je speelt het niet in één dag klaar. Daarom blijven de "Häftlinge" hier misschien wel langer dan ze wensen ... Over kampmanieren gesproken; hier heb je ze, althans een elftal.

Manier 1. Weet je wat een rozetuin is? Een tuin met rozen, denk je de eerste dag, in argeloosheid. Mis! Dat is de kampspraak voor een driedubbel-prikkeldraad-omheinde ruimte, vijftig meter lang en twee meter breed. Dat is, wat de hal is in een huis, daar maak je je entree en als je weggaat, neem je daar afscheid.

Manier 2. Wat je meer mag doen in de rozetuin? Daar mag je staan wachten, als je aankomt, tot het de directie belieft je te registreren, één uur, twee uren ... of drie ...

Daar mag je strafstaan, als je je niet schikt aan de kampmanieren; als je b.v. je muts niet afneemt als een SS-er nadert, of niet hard genoeg draaft op snauwcommando's.

Daar mag je ... pompen.

Manier 3. Weet je, wat pompen is? Water pompen voor de rozen? Rozen zijn daar niet, alleen de dorens van het prikkeldraad.

Pompen gaat zo:

in de houding - handen vooruit - diepe kniebuiging - omlaag - omhoog - handen recht vooruit! - doorzakken - rijzen - Zó ga je pompen, als je een commando niet goed hebt verstaan. Als je je vertelt met het aftellen op het appèl. Als je de zware vrachten niet kunt dragen. Als je geen stap meer kunt doen omdat de klompen niet passen. Als je zogenaamd saboteert ...

Een half uur pompen of een uur. Tegen verslapping van het tempo helpt de stok van de knuppelaar.

Manier 4. Weet je wat een knuppelaar is? Dat is een medegevangene - niemand weet waarvoor hij gevangen zit - die er behagen in heeft, een extra portie kampvoer te verdienen aan het ranselen van kampgenoten. Hij moet de orde handhaven. Hij deelt op SS-bevel aan Hollandse medegevangenen tikken uit. Hij geeft er op eigen gezag nog tikken op toe, tenzij je het afkoopt met een sigaret ...

Knuppelaars drementen langs de rand van de rozetuin als je aankomt; ze ontfutselen je je laatste sigaretten: „Ze worden je anders toch maar afgenomen ... ”

Knuppelaars wijden je op hun manier in, in de kampmanieren, als je aankomt, als kersverse klant van het P. D. A.

Manier 5. Weet je wat P. D. A. is?

Het "Polizeilich Durchgangslager Amersfoort". Dàt is de náám.

Maar wat het werkelijk is, weten slechts zij, die er geleefd hebben, die het ervaren hebben als een eindeloze bange droom, die bij het ontwaken werkelijkheid bleek te zijn. Het is voor enkelen de doorgang geweest naar de vrijheid. Voor duizenden de doorgang naar groter ellende. Voor velen de doorgang naar de eeuwigheid. Het was een leerschool, waar stelen en liegen; naijver en wangunst, haat en vergelding, hoofdvakken vormden. Het was soms een ontmoeting van kinderen Gods, uit velerlei kerken vergaderd tot één geloof. Daar smeedden gepijnigden moordplannen. Daar vonden velen het einde in moord. Maar je begon met "omkleden".

Manier 6. Weet je wat "omkleden" is?

Omkleden doe je, als je ingeschreven, geregistreerd bent; als je je gouden ring en je horloge, je vulpen, je brieven en je bijbel hebt afgegeven. Dan ga je naar het kledingmagazijn. Daar wordt je registratiekaart door een hoge SS-pet-drager

achter een loketje, afgetekend. Dan begin je met je handtekening te plaatsen voor de afgifte van je garderobe. Je gaat netjes en correct aan de toonbank staan; de medegevangene-kledingmagazijn-bediende vraagt je om je overjas. Voorts verzoekt hij om je pak: jas, vest, pantalon, toemaar meneer, geneer je maar niet in je onderbroek. Vervolgens informeert hij naar schoenen, overhemd, sokken en ondergoed. Alles verdwijnt in een grote motzak, waarop met rood potlood je nummer komt. O ja, dat nummer mag je houden op een briefje, maar overigens word je goed nagekeken, of je soms nog een ander kledingstuk draagt. Wanneer dit niet het geval blijkt te zijn, mag je in de rij met je voorgangers verder marcheren, de hoek om, de gang langs. Je hoeft er niet op te letten of je stropdas goed zit. Ook die das is ingeleverd, rest dus alleen de strop ...

Nu eerst klompen passen. Op ongelijke voetmaten wordt minder acht geslagen dan op versletenheid. Een goed begin: je draagt klompen. Verder krijg je een broek en een jas, knooploos, bij de gaten heel, een onderbroek en een hemd. Heb je nog sigaretten (wààr zou je die hebben?) dan is er nog wel een beter stel ... Met een paar voetlappen (inplaats van sokken), een pannetje, een lepel en een handdoek zijn je bezittingen volledig. Alles meenemen, aantrekken komt

later. Zo steek je met z'n vijfendertigen de straat over, kruipt door een raam in een volgend gebouw en gaat daar samen onder de macrodouche. Vijfendertig stralen als een stortbui over je boddies. Je hebt één handdoek voor jezelf en je pannetje-met-bestek, dus kun je je drogen. Je nieuw costuum kan aan. Je herkent elkaar bijna niet meer; dat "bijna" is slechts tijdelijk ... als je morgenvroeg bij de kapper je haardos hebt ingeleverd, moet je je echt weer aan elkaar voorstellen. Dan pas ben je in waarheid bevorderd tot het burgerschap van het kamp. Dan ben je "omgekleed", in optima forma. Manier 7. Wat is hier "optima forma"?

Dat ben je pas helemaal met 'n rode bal en 'n U. Daarvoor moet je op de kleermakerij verschijnen. De beide symbolen staan aangeduid op je nummerbriefje. De kleermaker knipt van rode stof een ronde schijf in duplo. Een daarvan komt op de rug van je jas genaaid, de ander vóór op de rechterpijp van je broek (dáár zit dan tenminste géén gat). De van dezelfde rode stof geknipte U komt als een ordeteken op de linkerszij van de jasborst.

Die U wil zeggen, dat je een "Untersuchings" - geval bent, die nog berecht moet worden. De "rode bal" is het sein voor de kampwacht, dat je niet buiten de poort mag komen, omdat je een ernstig geval van politiek-gevangene bent.

Verder ben je niets meer of minder dan het nummer op je mouw: 11716. Ieder heeft zo z'n symbool zichtbaar te dragen. Een zwarte driehoek kenmerkt de zwarthandelaar. De jodenster siert de Jood. Een blauwe driehoek met een gele stip is voor de Jodenbegunstiger". Een kleurrijk geheel. Zou het Rode Kruis er ook zijn?

Manier 8. Wat is hier het Rode Kruis? De P. D. A.-ers kennen het! Ze tellen de dagen naar de komst van de Rode Kruispakketten. De ene week een boerenpakket en de andere week een boerenpakket met een stadspakket. Achttien sneden brood extra! Belegd en besmeerd; jam en bouillonblokjes; koek en wafels. Dáármèê naar je legerstee, driehoog of onderin. Je neemt één sneedje voor de smaak, één voor de lekkernij en één voor het afwennen. De rest ... zou je morgen moeten nemen. Omdat het zo verlokkelijk geurt en omdat het door je "kameraden" gegapt zou kunnen worden, eet je maar door. Trek heb je toch wel. Je spaart liever de kampkuch voor morgen. Zo ziet ieder reikhalzend uit naar het volgend pakket. Niet voor niets gaat er een applaus op tijdens het appèl, als juist de Rode-Kruis-dame uit haar two-seater stapt voor gebouw ID en de grote truck met de pakken op haar wenken naderbij

komt. Hoera voor het Rode Kruis!

Ook van het Rode Kruis komt op woensdag-avond de gezoete roggepap, voor ieder een halve liter. Dat is kwaliteit! Pas

maar op, als je op je beurt daarvan een dubbele portie krijgt als "overschep", wanneer het restant verdeeld wordt.

Eet er voorzichtig van, met je rantsoen-gewende maag, anders krijg je 's nachts geen rustige slaap en moetje meer dan je lief is, haastje repje naar de hal toe ...

Manier 9. Wat is dat daar in de hal? Daar is voor de hele nacht, voor de gezamenlijke vijfhonderd blokbewoners één W.C. Met een slechte waterspoeling en papierschaarste. Dan is 't overdag toch iets ruimer geregeld. Dan heb je de beschikking over het „Waschraum". Links van de ingang een vijftwintigtal closets. Geen tussenschotten of deuren verhinderen je "armslag". Maar o wee, als de spoeling staakt of de afvoer verstopt. Je haastje, om 's morgens de eerste te zijn, om een "schone" te vinden. Al de "bezitters" staren je voorbij. Naarstig zoek je in de rij een passende plaats en denkt aan het haakje thuis op de W.C.-deur en het schuifje "Vrij - bezet", waarvoor je huisgenoten netjes halt houden ... Niemand blijft zitten krantlezen; ieder zoekt na het vervullen van z'n sanitaire plicht, ras in 't gedrang een doortocht naar de waskranen,

rechts van de deur, waar de laatste resten van de slaap worden weggeveegd. Huiverig verlangt ieder terug naar de warmte van de stinkende slaapzaal. . ,

Dáár wacht zwarte koffie en dan ... is er appel.

Manier 10. Weet je, wat een voeten-appèl. Dat is een extra appèl, 's avonds na het "goedenacht-appèl" in de barakken, gelukkig slechts af en toe. Bij voorkeur als je de eerste slaap pas te pakken hebt, knipt het licht dan aan; plotseling schalt het door de zalen: „voetenappèl ... alles vóór de bedden." In een zucht is elk klaar wakker en haast zich van en vóór z'n bed. Blootsvoets op de betonvloer, bibberend van slaapdrunkenheid en kou en voor de commandant.

't Zou niet de eerste maal zijn, dat er iemand met vuile voeten tussen zit en dat z'n buurman gecommandeerd wordt, deze schoon te likken! 't Zou niet de enige maal zijn, dat er een paar ijzerbeslagen laarzen op gezwollen tenen worden geplaatst.

Ditmaal gaat een zucht van verlichting door de rijen: het appèl wordt afgelast. De commandant heeft er in de andere blokken blijkbaar al genoeg van genoten.

Als 't hier nu maar bij blijft. 't Is ook wel gebeurd, als ieder pas weer in z'n wolletje gewenteld was, dat de commando's opnieuw

door de ruimten rolden: „vóór de bedden" om, wanneer ieder goed en wel stond, te worden vervangen door: „Op de bedden!" en zo soms wel tien keer achter elkaar; als 't niet vlot genoeg verliep, was er wel een knuppelaar bij de hand. Manier 11. Weet je wat een zaterdagavondprogram is? Laat ik dan ook nog iets goeds vertellen. Omdat je 's zondagsmorgens mocht uitslapen tot zeven uur, dus twee uur extra rust, mocht je 's zaterdagavonds onbeperkt het licht aanhouden. Had je nog iets van je Rode Kruis pakket, dan ging dat er natuurlijk eerst door.

Je buurtte bij je vrinden en maakte een gezellige club. Gespreksstof was er te over. Vaderlandse liederen werden in koor gezongen. Soms was er de diepe bas van een beroepszanger; met "De Heilige Stad" wist hij ieder te ontroeren; en met het refrein van „Ketelbinkie" neuriede iedereen mee.

Je maakte grappen en deed spelletjes; sommigen werden weer kwajongens, die elkaar achterna zaten met een emmer water, tot Chris de kamerwacht druipnat was.

De buiken die er nog waren, werden vastgehouden van de gulle lach. Je zou bijna vergeten gevangen te zijn ...

Eerst na het middernachtelijk uur, als de

zondag was aangebroken, zocht ieder z'n brits weer op.
Dat is dan een manier om voor éénmaal de zorgen opzij te
zetten.
Zó zijn onze manieren...de kampmanieren.

*Onder een rustiek
rieten afdak
hangt
de appèl-bel.*

*We kennen
zijn manieren;
driemaal daags
als een
vertrouwde stem
tussen
hen
en
ons*

*Hoe lang nog
zal hij luiden
over het P.D.A...?*

De Appèlbel

Inspectie

's Zondagsmorgens mag het kamp uitslapen. Stel je niet te veel voor van zo'n gunst. Het kan zo mooi niet schijnen of er komt een slag op. De ene zondag staat er "herregistratie" op 't program; dan mag je een paar uur zoek brengen met alfabetisch te gaan staan op de appelplaats om met je "kaart" te worden geconfronteerd. Een andere zondag moeten er bergen aardappels extra worden geschild, omdat er een nieuw transport gijzelaars wordt aangevoerd. Deze zondag zal het "inspectie" zijn.

Vol verwachting klopt ons hart. Zouden we nieuwe klompen krijgen? Er werd ook over betere kleding gemompeld. De kampgeruchten meldden, dat het Rode Kruis een grote collectie ter beschikking had gesteld.

Kampgeruchten melden zoveel ... 6 juni was de grote invasie van de geallieerden in Normandië ... we wisten het de zelf de dag. De opmars ging verrassend snel. Zou de inspectie daarmee verband houden?

We zullen het gauw weten.

„Allen aantreden op de appèlplaats!”

Alles zeult naar voren. Het stof dwarrelt hoog op tussen de blokken II en III, waarin de burgergijzelaars huizen, die van ons, gevangenen, streng gescheiden zijn door prikkeldraad. Tussen hun houten barakken door, loopt de hoofdtoegang

van onze stenen barakken, naar de appèlplaats. We maken geen haast. Het is toch zondag; men zal ons wel lang laten staan. Ieder probeert achteraan te blijven, daar kun je nog eens wat gaan hangen of zitten, zonder dat het vóór opvalt. Lange Jan drementelt om, voor de rijen langs, die zich langzamerhand gaan vullen. Hij broedt op wat hij zeggen moet. Hij denkt na over de opdracht, hem zojuist door de SS-leiding verstrekt. Hoe zal die op de meest soepele wijze worden vertaald; zo, dat aan de last wordt voldaan en het de "Häftlinge" aannemelijk voorkomt?

Lange Jan is zelf ook een „Häftling", zij het dan op één na de hoogste. Hij heeft wat vóór, omdat hij ons te commanderen heeft; hij heeft veel tegen, omdat hij een buffer is, die de stoten van boven en de verwijten van beneden heeft op te vangen. Toch is hij bemind bij z'n medegevangenen en wordt ontzien door de leiders. Ontzien, zolang ze hem kunnen gebruiken; de tijd zal niet ver zijn, dat ook hij op z'n beurt in de bunker belandt; hij is al meermalen ter dood veroordeeld. Lange Jan richt zich op; hij ziet commandant Kotella komen met z'n hond en onderchef Van der Bergh en commandeert: „Häftlinge! im stand!"

Klommen klikken in één klank samen; goed zo,

dat hoeft vanmorgen niet driemaal overgedaan.

"Auge ... links!" Alle hoofden zwaaien een kwartslag naar links, vanwaar de leiding nadert, fier, zelfbewust, overwinnaars ...

"Mütze ... ah!" Duizenden handen rukken de mutsen van de kale kruinen _en kletsen ze tegen de rechterdij.

Iets bijzonders moet er wel gaande zijn, dat de commandant en z'n rechterhand beide present zijn, inplaats van bij hun liefjes in de stad. Ze doen erg gewichtig: gespannen zelfs. „Mütze ... auf!" - „Ruht euch."

Met de ruststand komt er een onrustig geschuifel door de rijen. Men mompelt. Men veronderstelt. Een onvoorzichtige knul steekt zenuwachtig een sigaret aan. „Lamstraal", sist hem een verstandiger lotgenoot toe: „moeten we om jou allemaal blijven staan vandaag?" Vlug grist een ander hem de sigaret uit de mond; goed zo, verdiende loon, verbeurd verklaard dat ding.

Nu gaat de pret beginnen.

In goed Hollands vertelt nu Lange Jan, wat de bedoeling van de heren is. Niemand mag de appèlplaats verlaten. Er blijken ontoelaatbare dingen in het kamp te zijn. Wapens o.a. Ook zijn er nog bedragen in geld (géén kampgeld) aanwezig, wat ook streng verboden is. Nu zal alles, wapens en geld nog ongestraft kunnen worden ingeleverd, maar als er daarna nog enige contrabande gevonden wordt, zal zeer streng

moeten worden opgetreden. Zulks in het belang van de andere gevangenen. Ieder mag de verboden waar nu ophalen en inleveren. Daarna wordt grote inspectie gehouden, tot zelfs onder de matrassen.

Alles inleveren? Ieder loopt naar zijn barak. Er zijn er, die hun povere bezit napluizen om een zorgvuldig verstopt tientje te voorschijn te halen; daar dachten ze juist eens een extraatje voor naar binnen te kunnen smokkelen via een vriend, die "buiten" mag werken. Toch maar inleveren; voor een tientje de bunker in is ook niet alles.

Er worden nog extra-sokken verstopt in de matras.

Er worden kuiltjes in het zand gegraven, waar kostbaar bezit tijdelijk in bedolven wordt. Er worden truien verkwanseld aan hen, die denken er wel tussendoor te rollen ...

Weer klepelt de appèlbel, onvermurwbaar.

Weer lopen allen naar het plein.

Inleveringslustigen schutten schuw naar voren om af stand te doen van hun moeizaam vergaard bezit. Straks fuiven de SS-bewakers er van.

Aantreden - blok bij blok - als altijd.

Vijf blokken van om en nabij vijfhonderd man elk, staan telklaar. Twintig achter elkaar.

Vijfentwintig tot dertig naast elkaar, naar gelang de bloksterkte.

"Aftellen!" „Een - twee - drie - vier - "; elke vóórman zegt z'n nummer en kijkt, die plicht

doorgevend, naar z'n linkerbuurman. Gaat dat foutloos, dan is 't tellen gauw gedaan.

Ach, nummer tien zegt in overdreven dienstijver: „zehn”.

„Over,” herstelt Lange Jan gemoedelijk, „zolang niet anders bevolen wordt, tellen we hier nog in 't Hollands.” Opnieuw draaien de koppen van de voormannen als automaten met het nummer naar links. Eindelijk klopt blok negen. Ziezo, daar zijn wij mee klaar. Nu de anderen nog. Nooit klopt het helemaal.

Blok tien begint met een paar man tekort en leent ze ongezien van negen. Altijd zijn er zieken of andere uitvallers die gedekt moeten worden. Acht en zeven vullen elkaar aan en bij zes wordt er vaak zomaar een punt aangedraaid. Als er maar nergens te weinig zijn, want dan begint een eindeloos zoek. Wee hem, die dan nog uit z'n strozak moet worden gehesen, hij is voor ten minste vijftientig knuppelslagen opgeschreven. Nu zijn ze er dus tenslotte allemaal.

Van buiten de poort komt een groep SS-soldaten aangemarcheerd. De blokoudsten moeten mee naar eigen blok, om daar alles te zien overal halen.

De rest van de groep gaat de "Häftlinge" Persoonlijk inspecteren. Rij voor rij moet naar voren treden.

Ruimte tussen de rijen maken van twee meter.

Alles uit de zakken, vóór je op de grond leggen. Jassen los. Eén voor één wordt de hele rij nagekeken. Eén "rechercheur" schuift met z'n zware laarzen wat langs de snuisterijen op de grond; een ander graait er gretig met z'n vingers in om, of er nog iets van z'n gading bij is. Achter hen aan komt Kotella in hoogsteigen persoon. Hij snauwt een hele rij tegelijk toe: "Hände hoch!" Terwijl de handen rijzen, betast hij de jassen en de binnenzakken en speurt naar mogelijke ringen aan de vingers.

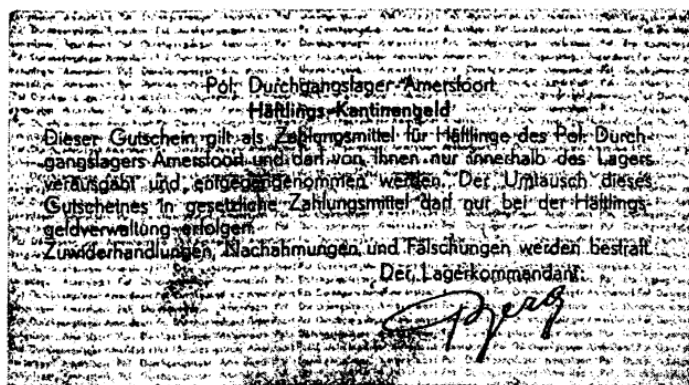
Er wordt buit gemaakt! Ruim f 8.000,- aan Nederlands geld en hier en daar wat persoonlijke bezittingen is de oogst van deze plundering. Uit de barakken komt de andere roversbende terug met dekens vol vracht: schoppen en bijlen, broodmessen en hamers, dat zijn de gesignaleerde wapens. Zijn ze dan misschien bang van ons geworden nu de invasie hun positie bedreigt? Bang, dat we hen in onze onmacht te lijf zullen gaan? En de geldelijke buit is hen natuurlijk niet onwelkom! De buitberg groeit voor 't front van de voormalige bezitters, die er grimmig naar grijnzen. Die met mij niets hadden, zijn niets kwijtgeraakt.

Blok negen is afgegraasd. Chris, de oudste, komt mee terug. Hoofdschuddend vertelt hij ons fluisterend, hoe ze radicaal alles hebben overhoop gehaald; slipovers en sokken, extrajassen en bespaard brood hebben meegesleept.

Beroofd en berooid blijft het blok achter. Eindelijk is het onderzoek voltooid. De ex-groot-bezitters worden apart gesteld om een aparte terechtwijzing te ondergaan. Dan komt het algemeen rapport. De blokken tien en negen komen eerst aan de beurt. Toe mensen, denken we, schiet nou op met je relaas; 't loopt tegen énen, we rammelen al van de honger. Van der Bergh spreekt Duits. Verbeeldt hij zich zijn moedertaal verleerd te hebben, of denkt hij in vreemde klanken meer respect af te dwingen? Lange Jan moet vertalen, voor ons goed begrip. Hij vertaalt vrij; de scherpe kantjes blijven in de vertolking hangen en komen niet door. Maar zoveel Hollands kent "Berghje" nog wel, dat hem dit niet aanstaat. Fel keert hij zich tot Jan met de opmerking, dat dit geen vertalen is: „Kun je dat dan niet in het Hollands overbrengen?"

Onze blokken hebben straf verdiend. Er is zoveel eten gevonden, dat deze blokken het best een dag zonder eten kunnen stellen. „Mars, beide blokken gaan ogenblikkelijk de rozetuin in en blijven daar staan tot vanavond half negen, zonder eten!"

Daar heb je 't nu. Net denk ik, dat je rammelende buikjes - zij het schaars - gevuld zullen ze worden, of dit komt er nu nog van. Afijn, we dragen 't samen – hoewel, duizend man in de rozetuin is geen kleinigheid.

Slechts dit „geld" is geldig in het P.D.A.

De juni-zon is prettig op een vacantiedag, maar sta daar nu eens een straf dag in, als haringen in een ton gepakt tussen 't prikkeldraad. Wie had het er ook alweer over, hoe warm het was en hoe ver? Wees blij, ouwe kameraad uit de Camera Obscura, dat je dit niet hoefde mee te maken ... een obscure kamer is 't hier wel ...

Terwijl we woekeren met elke vierkante centimeter in onze "tuin", krijgt blok zes er van langs. Dit is het zogenaamde "elite-blok", waar de "N.S.F.-heren", het personeel van de Nederlandse Seintoestellen Fabriek, dat niet voor de Wehrmacht wilde werken, toe behoort.

Ze mochten afmarcheren, maar de helft draaide de verkeerde kant om. Nu heb je 't lieve leven gaande: „Hinliegen - aufstehen". Hoe vaak? Ze liggen in 't stof geknield voor de honden van de moffeknechten. Al maar sneller op en neer.

Aan alle ellende komt een einde ...

Ook deze beproeving gaat voorbij.

Dit zal ons wel heugen, als we later, in de vrije wereld, ergens eens even in een rij moeten staan. Zo lang als toen in de rozetuin was 't toch niet, zullen we dan dankbaar moeten bekennen.

Hulde aan de bewoners van de blokken zeven en acht, die ons 's avonds hun brood brachten! Dat is goede kameraadschap!

Schillehok

Op de eerste dag in Amersfoort klonk de verzuchting: „Had ons maar rustig in Leeuwarden gelaten.”

Met kaalgeknippte kruin en een voddige plunje om de leden, moet je nog wennen aan enkele uren op appèl staan in te kleine klompen. Je moet je nog aanpassen bij het excerceren op het grote voorplein, waar een namaak SS'er in 't midden staat te commanderen en je samen rond hem een grote cirkel treedt.

Die nieuwelingen zal men mores leren. Als ze niet vlug begrijpen wat er gecommandeerd wordt, volgt het bevel: „Hinliegen!” Dat wil zoveel zeggen als: laat je maar vallen, waar je staat, en anders zal ik je raken.

Lig je goed en wel (of slecht naar het uitkomt), dan heet het: „Aufstehen!” en je mag weer staan. Zo gaat het een poosje in versneld tempo door, tot je niet meer precies weet, welke handeling aan de beurt is. Dan brengt het bevel: „Im gleichschritt, marsch!” je tot de conclusie, dat opstaan het laatstbedoelde van de serie zal zijn geweest. Op de middag van de tweede dag weerkaatsen de zonnestralen verzengend in het zand. De waterige andijviesoep-met-stronk klotst nog na in de maagstreek. Het is aantreden voor het arbeidsappèl.

Daar komt een kleine Jood (met de Ster) op ons groepje toe; door z'n doorgegroeide baard bijt hij ons toe op keurig geïmiteerde commandotoon: „Im Gleichschritt, marsch!" Belofde z'n knipoog een verrassing? Keurig marcheren we over 't voorplein, onder het oog van echte en pseudo-SS. Op een onbewaakt ogenblik laat onze instructeur ons plots links afzwaaien tussen de barakken en voert ons tot even daarachter op een schaduwplek, laat zich vallen en fluistert: „Wij capituleren ... " Hij nodigt ons, bij hem te gaan zitten en de middag gaat ongestoord voorbij. Onderwijl geeft hij ons nuttige wenken, hoe we in 't vervolg het best de drilcommando's kunnen ontlopen en hoe we kunnen proberen in een werkgroep ingedeeld te worden, waar het beter uit te houden is.

Zo kwamen we terecht in het schillehok". Daar was het - naar omstandigheden - prettig werken, al was het "hok" wat klein voor honderddertig man.

Soms broeiden de aardappelschillen wel wat sterk in de schillehoek. Dikwijls zaten e verschillend schillers luizen te schillen inplaats van aardappelen. Toch heerste er een goede sfeer en al zeg ik het zelf onze Friese ploeg vormde een kern van goede kameraadschap, waardoor ook onze "voorman" achting had en waardoor leven daar draag'lijk werd.

Wie zou niet met een glimlach terugdenken aan

"Ome Jan", de portier van het hok, die zo graag z'n veelbewogen levensgeschiedenis vertelde? Vaak deed hij het schillehok daveren van de "Hallelujah' s" en de "Gloria's", die hij leerde bij het Leger des Heils. Wat hebben we met hem meegezongen uit de bekende Johannesde-Heer-cyclus. Ome Jan klepte de maat met z'n portiersstaf op de houten vloer en galmde boven alles uit. Werd hij moe van 't jubelen, dan ging hij op de weinige vierkante meters van het hok op z'n handen lopen. Voordat hij schoorsteenveger en glazenwasser was, had hij het vak van acrobaat uitgeoefend. Nooit vergeten we die "Ome Jan", die fleur bracht in ons bestaan en de kampzorgen verlichtte. Aan hem zij het "Schil-lied" gewijd!

SCHIL-LIED

Wijze: Sarina, het kind uit de Dessa...

*Wij houden het schil-hok in ere,
al bijt ons een luis of een mug;
wij zullen het werk hier wel leren,
al zijn dan de schillen wat stug.*

Refrein:

*Vrijheid, vrijheid,
droom van de schiller, wanneer breek je aan?
Vrijheid, vrijheid,
dan is 't met schillen gedaan!*

*Wij dragen uit donkere silo,
aardappelen aan op de rug;
wij jassen per dag duizend kilo,
maar zien er niet één van terug.*

Refrein.

*De schillen gaan naar de konijnen,
de rest keilt de kok in de soep;
daarin kan van alles verdwijnen,
het deksel omhoog: één, twee, hoep!*

Refrein.

*Wij jassen voor Häftling en heren,
Wij zijn daarmee wel onder dak;
laat anderen buiten marcheren,
wij zitten hier op ons gemak.*

Refrein.

*Honderdtwintig man draaien de messen,
rondom de aardappelenbast;
de dragers zijn met z'n zessen,
door drie wachten wordt opgepast.*

Refrein.

*De voorman loopt rondom te kijken,
Oom Jan heft z'n lofzangen aan;
de uren en dagen verstrijken,
wanneer breekt de vrijheid weer aan?*

Refrein.

Wolvenplein

Hunkerend hadden we uitgezien naar de dag, waarop we zouden worden "uitgeroepen". Elke dag werden bij tientallen de nummers af geroepen, met wie iets gebeuren ging.

's Morgens na het appèl had Lange Jan de lijst met de kandidaten. Was je daar niet bij, dan lag er weer een hele lange dag vóór je. Tenzij ... ja, soms ging er eens één midden in de week uit het werk weg.

M'n slaapbuur Vlug uit Meppel werd zelfs 's avonds half zeven geroepen, om direct naar huis te gaan. Maar m'n werkbuur Oosterheerd, uit het schillehok, werd 's middags half twee uitgeroepen met onbekende bestemming. Een dag later hoorden we, dat hij naar Haaren gebracht was en direct gefusilleerd werd.

Begrijpelijk wordt het dan, dat je met spanning het ogenblik verbeidt, waarop je nummer over het plein klinkt. Wat staat je te wachten? In de druilerige regen van de 16e juni werd ons hele Friezenclubje tegelijk uitgeroepen. We beidden in de rozetuin het tijdstip van vertrek.

Je voelt je eerst nog wat onwennig in je „eigen" kleren. De verpaupering heeft je toch al eerder in haar greep gekregen, dan je had verwacht. Je kale knikker steekt nog wat vreemd af tegen je burgerpak, maar dat hindert niet. Straks sluit zich de poort van Amersfoort, dan zijn we eruit;

slechter zullen we 't allicht niet krijgen.

In 't administratiegebouw krijgen we onze waardeartikelen terug, rekenen af met het "kampgeld" en tekenen een verklaring, dat we aan niemand zullen vertellen, hoe we het hadden in het kamp. (Het kan er blijkbaar niet op door, gepubliceerd te worden).

Dit brengt ons bijna in de waan, dat we naar huis zullen gaan. Stel je voor, dat we zo onverwacht zouden thuiskomen, wat een feest! Maar maak je niet te gauw blij.

Buiten horen we dat we op transport gaan naar Utrecht, „op verhoor“. Dat verhoor zullen we ook wel doorkomen. Er zijn nog drie onbekende lotgenoten bij ons. Politie-uniformen vermenigvuldigen zich om ons. Zijn wij zó gevaarlijk, dat er veertien man politie mee moet, om achttien man te begeleiden? De wandeling door 't bos is een verademing na de kampervaringen. De begeleider naast me fluistert me toe, dat 't hier een mooi terrein is om te ontvluchten: „Zo ben je in de bomen weg, voor wij er erg in hebben,“ is z'n zachte suggestie. Ik kijk hem onderzoekend aan. Méént hij dat? Hij is van de Amersfoortse politie; toch vertrouw ik die riem om z'n uniform niet, is dat geen SS-symbool op de gesp? De zware karabijn zou wel eens vlugger kunnen zijn dan onze passen uit het gelid! Zwijgend gaan we verder; we komen van de regen in de drup van de zware bomen vóór de

Amersfoortse buitenwijken. Zouden we ook figuurlijk van de regen in de drup komen in Utrecht? Meewarige blikken van passerend publiek proberen ons lot en bestemming te peilen. Op het perron staan we te wachten als normale reizigers. In 't gedrang van passagiers bij het binnenstomen van de D-trein, zouden we kunnen proberen weg te worden, maar plots verscherpt het toezicht weer en krijgen we geen kans. We hebben zelfs voorrang bij het instappen en komen netjes in een restauratierijtuig terecht. We mogen een broodje met een kop koffie kopen. De regen striemt de ramen, die van binnen dik beslagen zijn. Knus zit het dan in de trein; als 't maar vrijwillig was, zou je zo een hele dag willen doortoeren. Utrecht ligt niet ver uit de buurt. Denderend rolt de trein onder de overkapping van het Centraal station. We schuiven één voor één op het perron, om daarna bij tweeën in 't gelid de stad in te marcheren.

Onze "bewaar"-bestemming ligt aan het Wolvenplein; het "verhoor" zal plaats vinden in het gerechtsgebouw aan de Hamburgerstraat. We stappen in stevig tempo de stad door. Blij, dat we weer fatsoenlijk kunnen stappen in eigen schoenen.

Het Wolvenplein steken we over en ontdekken

aan de overzij de ons doel, gesierd met het opschrift: „Deutsche Straf- und Untersuchungs-gefängnis". We vleien ons met de hoop, dat alleen het tweede deel van dit opschrift op ons van toepassing zal zijn en dat na dat onderzoek de vrijheid volgt.

De portier ziet er niet aanlokkelijk uit. Als we elkaar even iets vertellen, klinkt de waarschuwing: „Hier wordt niet gesproken!" Slippens krijgt een fikse trap in z'n lendenen, als hij niet vlug genoeg met z'n koffertje door de nauwe deuropening glipt. Schichtig loeren we om ons heen, om niet óók een por te incasseren.

In de gang krijgen we het bevel, tegen de muur te gaan staan. Dat lijkt ons niet gek, dan hebben we een steuntje in de rug. Maar ho, niet zó, maar andersom, het gezicht naar de muur, je moet het maar weten. Dit is net als vroeger, als je op school in de hoek moest staan.

Juist willen we iets gaan fluisteren, of ons oog valt op een levensgrote wandspreuk, die inhoudt, dat hier "stilte" moet zijn. Alsof het een ziekenhuis is. Dan maar stil, als we aanstonds maar wat te eten krijgen.

Na een half uur klinkt een uitnodiging: „Kom!" Dat is tenminste duidelijk. Als we nu maar weten waarheen. De glazen draaideur zwaait open; een andere hal wacht ons. Weer gaan we netjes op een rij aan de muur staan. De afstand van de mens tot de muur moet vijftien

centimeter bedragen; de onderlinge afstand van man tot man tenminste één meter.

Vlak vóór mij staat een radiator van de centrale verwarming, koud natuurlijk. Schuin rechts hangt een dagindeling, onder een grote koperen bel. Volgens de dagregels gaat die één-, twee- of driemaal, naar gelang van koffie, maaltijden, luchten ... Beste bel, klingel nu maar voor het middagmaal. M'n horloge staat stil, maar m'n maag gaat als steeds goed bij de tijd, het zal er ruimschoots aan toe zijn. Kijk, als ik flink scheel naar links loer, ontdek ik een klok; hij wijst al haast één uur. Dan staan we hier met elkaar al anderhalf uur. Dan hebben ze bepaald vergeten ons te roepen voor het eten ...

"Wachten is een heldendeugd," zong één van onze Vlaamse dichters uit de vorige oorlog. Later volgt er: "Wachten . . . is het bangste lijden." Wachten leren we volop.

Je telt de buisjes van de radiator. Je koestert de lust om die gladde koperen bel eens flink te luiden. Je moet je handen op je rug houden. Je fluistert zo zacht met je buurman rechts of links, dat je 't zelf niet eens verstaat. We staan . . . staan . . . staan.

Op 't linkerbeen, op 't rechter, op beide in de houding of in ruststand.

Je rug wordt lam; je leden ellendig.

Dan maar geen eten, maar wel hier vandaan.

De uren kruipen verder; tegen vieren worden de oudsten opgeroepen. Ze worden ingeschreven, omgekleed, althans van een stel ondergoed voorzien; eigen bovenkleren mogen gedragen blijven. Ze verdwijnen naar één of andere cel. We rekenen zo ongeveer uit, wanneer het onze beurt zal zijn, als 't tempo zo doorgaat. Eindelijk half zes, komen ook Sandstra en ik aan bod. Hij vindt onderdak in cel A-2-92 en ik aan de overzij van dezelfde gang in A-2-86. Daar wachten mij twee nieuwe maten: een valse-bonkaarten-drukker uit Den Haag en een clandestiene-radio-luisteraar uit Bunschoten. Aangenaam kennis te maken; we hopen het samen te vinden in de luttele kubieke meters, die ons gezamenlijk deel zijn. Hadden we in de haast van het wachten, vandaag helemaal vergeten te eten ... nu wordt ons een bescheiden hompje kuch toegeworpen. Zo is 't eind van de dag toch nog goed en we slapen weldra soezig in op een mini-gevulde strozak op de betonvloer. Geen weelderig welkom op het Wolvenplein...

Hamburgerstraat

In de cel ben je al gauw goede maten, althans als je celgezellen geen al te onmogelijke medemensen zijn. Dat ging ditmaal best. De Bunschoter was zó uit z'n landwerk gehaald, wat hem het voordeel bood van het dragen van een warme trui en een paar knappe, geelgeverfde klompen; op de kille grond een niet te versmaden privilege. Ondanks de naderende langste dag was er nog geen zomertemperatuur te bespeuren. Deze maat was er ongelukkig ingelopen met z'n radio en verwachtte elke dag, naar huis gezonden te worden. De Hagenaar zat zwaar. Z'n vak, of eigenlijk z'n roeping zoals hij zelf zei, was acrobaat, maar na een val van duizelingwekkende hoogte, was hij daarvan zogenaamd wachtgelder geworden. Z'n liefhebberij was sterre-wichelarij en natuurstudie en z'n bijbetrekking lag in de grafische vakken, meer speciaal in tekenen van cliché's voor het nadrukken van bonkaarten, het prepareren van de daarvoor nodige speciale inktsoorten en het in de handel brengen van het eindprodukt. Of dit nu een politiek vergrijp was dan wel een zwendelaffaire, het rechte daarvan bleek niet uit zijn breedvoerige uiteenzettingen. Hij was al een half jaar in hoger beroep van z'n veroordeling tot vijftien jaar en had in Scheveningen en Rotterdam al een flink voorarrest uitgediend.

Zover waren we in de middag van de tweede dag gevorderd met onze kennismaking. Juist hadden we mijn kansen in bespreking genomen en constateerden, dat ik wel eens een heel lange tijd zou kunnen moeten wachten op de "verhoordag". Plots sprongen we in de houding voor 't raam; een al gewend gebaar als aan de deur gerammeld wordt. In de open deur verscheen een wachtmeester, die mijn naam uitsprak en me een dagvaarding overhandigde. Dit was een onverwachte afleiding. Over twee dagen zou de rechtszitting plaats vinden; een uitvoerig relaas van beschuldiging stelde me ervan op de hoogte, dat ik één van de bijzonder zware gevallen in onze ploeg vormde. Nauwelijks hadden we de verrassing als onderwerp van gesprek aangesneden, toen de deur ons al weer van de krukjes noodde. Ik werd verzocht, mee te komen naar de "Rechtsanwalt", dat is in ons spraakgebruik de "advocaat". Ik had dus al een advocaat? Het bleek, dat deze door bemiddeling van burgemeester Werkhoven was aangetrokken; de door „onbekenden" (de illegaliteit) ingeschakelde Mr. Buiël was hem te onbenullig. Mr. Sieburg, zo stelde hij zich voor, bleek lid van de N.S.B. te zijn; je aarzelt dan wel even, wat je hem al dan niet kunt toevertrouwen. Hij ontpopte zich als een beminnelijk man, die zich oprecht belangstellend inwerkte in de zaak en zich voorbereid

de op een gedegen pleidooi. Hij wilde z'n best doen, om tijdig bericht naar huis te zenden, via burgemeester Werkhoven, zodat de vrouwen of andere familieleden de rechtszitting zouden kunnen bijwonen.

Dat liep dus allemaal gesmeerd. Als 't nu op de zitting ook zo vlot zou gaan?

Maandagmorgen negen uur zouden we dan "op Termin" gaan, zoals de vakterm luidt.

Onze cel was bij de vroeglucht; „ Terminers" blijven dan binnen, om klaar te zijn, als het sein gegeven wordt.

Op de gang werd door de kapper de baard nog wat bijgeknipt met de tondeuze; we moesten een beetje als heer verschijnen. Zo ontmoetten de ploegleden elkaar eerder dan we vermoed hadden.

Voor de poort stond ditmaal een gevangenwagen, zo'n soort autobus met cellen er in langs een smalle gang. Vóór het instappen kregen we de welgemeende raad, om geen vluchtpoging te wagen, want dan zou onmiddellijk geschoten worden. Je kon niet zien, waar we langs reden; af en toe zag je een stukje plaveisel of een trottoirand, totdat we stopten in de Hamburgerstraat.

Bij de stoeptreden van het gerechtsgebouw stonden al verschillende familieleden en vrienden die ons groetten.

"Nu niet met elkaar praten," vermaant onze

chauffeur, die een sympathiek gerechtsdienaar blijkt te zijn, „straks komen jullie allemaal wel bij elkaar."

We werden in één groep in een grote cel ondergebracht, die als wachtkamer beschouwd kon worden. Niet erg comfortabel, zonder zitplaatsen. Samen in de spanning van het komend proces, let je daar niet eens zo op. Aangename verrassingen wachtten ons al gauw in de vorm van pakjes en pakken van thuis, vol heerlijkheden, die ons de tragiek van de zaak bijna deden vergeten. We waren de koning te rijk met worst en witbrood, suikerbrood en sigaretten, kersen en koek!

Daartussendoor verschenen onze heren advocaten, om een bemoedigend woord te laten horen en een laatste informatie te nemen.

Tegen één uur maakten we ons gereed voor de rechtszitting. Een laatste waarschuwing van de gerechtsdienaar om ons klaar te maken om mee te gaan. Nog even tijd een ogenblik van stilte te doorleven, waarna Henk Haitsma ons aller lot opdroeg aan de Opperste Rechter, in Wiens rechtvaardige en genadige handen wij ons geborgen wisten, hoe het ook af zou lopen. We schreden plechtig de rechtszaal binnen.

Meer dan een steelse blik mochten we niet werpen op de banken met belangstellende gasten; ieder trachtte z'n eigen geliefde gezichten te ontmoeten.

Als in een kerk, werden we geschikt in een viertal banken, met deurtjes netjes afgesloten. Wanneer de vierschaar binnenschrijdt, rijst ieder overeind. Als de "Herren" zitten, zetten ook wij ons. Wettische gelaten en ambtsgewaden stempelen met de hakenkruisdragende adelaars in zilver en goud, de rechtbank tot een indrukwekkend college. We voelen onze nietigheid tegenover zoveel machtsvertoon. We kwellen ons brein om zich te herinneren, wat bij het eerste verhoor aan de Leeuwarder ondervragers is verklaard. Het moet wel op elkaar kloppen vandaag.

't Is zes uur geworden met het kruisverhoor van man na man; nog is het eind niet in zicht. Het komt niet klaar in één dag; de zitting wordt verdaagd tot over tien dagen. Nu komt het hoogtepunt van de dag; de ontmoeting in familiekring.

Al is 't maar een kwartier, het is toch, na zoveel weken van scheiding, veel meer dan we gewend waren. Er is zoveel te praten met Moe en Pake de Graaf (dat die deze reis nog aandurf de!) De tijd is om voor we er erg in hebben. We zeggen nu: „Tot ziens over tien dagen." Wat zal de dag dan brengen?

Achtentwintig juni. Vóór dag en dauw reist Moe in de auto met burgemeester Werkhoven mee. Oom Harm komt van Katwijk over, om haar te vergezellen in de zaal.

De verhoren gaan door. De advocaten pleiten. Burgemeester Werkhoven houdt een warme verdediging, hoewel hij mij onder vier ogen bij de beklaagdenbank nog toevoegde: „Je bent me wel erg tegengevallen ... ”

Nog worden we persoonlijk in de gelegenheid gesteld, om iets naar voren te brengen. Noch het één, noch het ander leidt tot vrijheid.

Een steen valt van ons hart, als de eis voor het "zwaarste geval" (Douwe Sandstra) luidt: „Tien jaar tuchthuis". Voor mij is het zeven jaar. Er is gelukkig geen doodstraf geëist; we vreesden er voor, toen Sandstra's vrouw de zaal moest verlaten tijdens het uitspreken van de eis.

Het pleidooi van Mr. Sieburg wordt algemeen geroemd als het sterkste, met de beste argumenten. Hij durfde het aan, de rechters voor te houden, dat zij in gelijke omstandigheden stellig zouden hebben gehandeld, zoals de beklaagden thans wordt verweten! De hulpverlening aan voor de bezetting in moeilijkheden geraakte jonge mensen, noemde hij een begrijpelijke daad van solidariteit onder landgenoten.

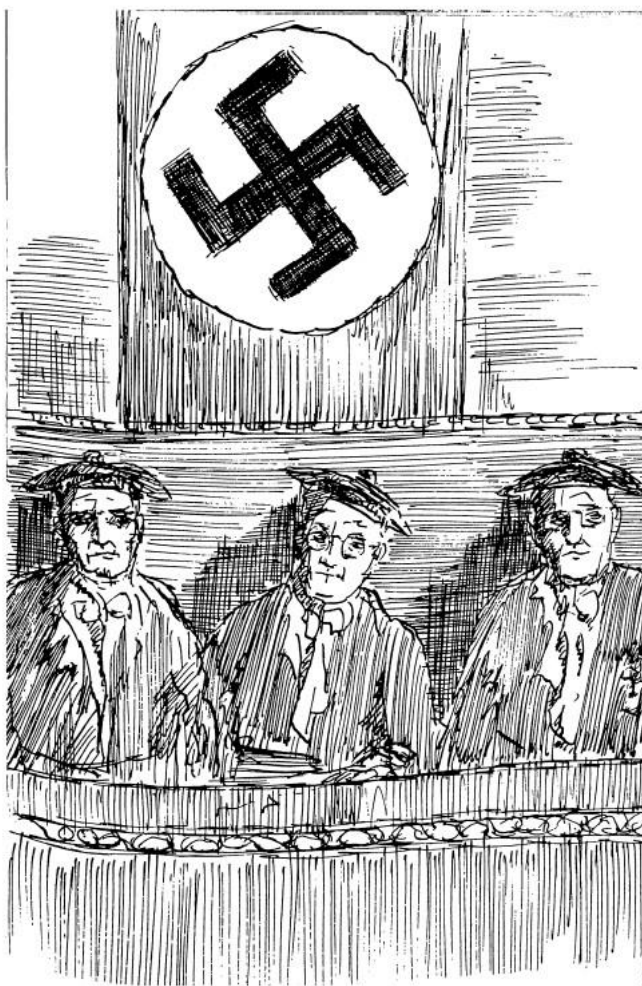
Het vonnis valt voor ieder uit op ongeveer de helft van de eis. Drie en een half jaar tuchthuisstraf wordt mij toebedeeld. We hebben een lange tijd van scheiding voor de boeg. Ik kan toch Moe, die het zich erg aantrekt, troosten met de stellige overtuiging, dat wij die tijd niet behoeven vol te

maken. Het einde van de oorlog, de overwinning van onze bondgenoten, zal eerder plaats vinden. Ik ben er zeker van, dat ik vóór het verstrijken van die drie en een half jaar als vrij man thuis kom. Vertrouw er op in vast geloof in God, die het tot dusver ook wèl met ons heeft gemaakt. Toch is het afscheid voor langer dan ooit te voren. We zullen wel naar Duitsland worden gebracht om deze straf te ondergaan. Maar we scheiden in het vaste vertrouwen, dat onze weg niet verborgen is voor onze Heer. Teruggekomen in de wachtkamer, dankt Henk Haitsma met ons allen ervoor, dat van niemand onzer het leven geëist werd.

Verschillende uit onze ploeg gaven hun trouwring aan hun vrouw mee, om het verlies ervan te voorkomen. Wij hebben dat niet gewild, maar het risico van wegraken aanvaard. We zullen het wel ervaren ...

In naam van het "Recht" is uitspraak gedaan.

De Hamburgerstraat ligt achter ons.

„Im Namen des Rechts“

Kleef-Siegburg

Een buitenlandse reis hadden we al jaren op het program van lieve wensen staan; een reis op vrijwillige basis evenwel, waarbij je zelf de route uitstippelt en zelf het tijdstip van vertrek en terugkeer bepaalt. En dan wilden we samen gaan, Moe en ik.

Maar dat zat er ditmaal niet in.

De reis was alleen voor mij en m'n maten weggelegd en dan volgens het program van onze beschermers. Dat program stuurden ze ons niet vooraf thuis, met fraaie foto's en routebeschrijving; noch iets over de landstreken, plaatsen of merkwaardige ruïnes. Over ruïnes had men in die dagen al boekdelen kunnen vullen. Toen we Keulen passeerden, stond de Dom eenzaam te treuren tussen de resten van z'n omgeving ... door een spleetje in 't verplicht gesloten gordijntje viel het waar te nemen ...

De start van onze reis zou in Utrecht zijn. Terug van "Termin", waren we ineens veel gevaarlijker voor onze omgeving geworden. Nu moesten we 's avonds voor het slapen gaan onze bovenkleden en schoenen netjes op een stapeltje buiten de cel leggen; luchten met de hele ploeg „Untersuchungshäftlinge" mocht ook niet meer.

Je kwam nu helemaal alleen of hoogstens met z'n tweeën in een luchtkooi, aan alle kanten

begaasd of betralied; daar kon je een paar passen heen en weer doen. Eén geluk was daarbij: 't begon juist warm te worden en als je dan je nog-niet-berechte lotgenoten over het stoffige luchtlein hoort "looppassen", spaar je liever je longen en energie.

Twee dagen duurde deze situatie; toen kwam het bericht: morgenochtend op transport.

De illusie, door de advocaat voorgespiegeld, als zouden we misschien in de Noordoostpolder tewerkgesteld worden, verdween, om plaats te maken voor de idylle van een buitenlandse reis. Bij 't kriecken van de dageraad maakten we ons reisvaardig en namen afscheid van de achterblijvende celgenoten. We ontvingen alles terug, wat ingeleverd was, behalve ons geld, dat de transportleider voor zijn rekening nam. Moedig stapten we in de met ondoorzichtig zeildoek overhuif de toeringcar van de "Wehrmacht", die ons tempo-tempo door de stad naar 't station reed. Je voelde de mensen opzij stuiven; zien kon je ze niet. Zien, kon je alleen van terzij onderlangs het zeildoek een strook asfaltweg, af en toe onderbroken door een kruisende tramrail.

Gewillig ontsloten zich de hekken naar het voor ons af gezette perrongedeelte.

Gereserveerde wagons, met achter en vóór S.S.- Palfreniers als livreeknechten in uniform om ons van dienst te zijn.

Maar dan kwam je met twaalf man in een tienpersoons coupé en besepte toch, geen hoge heren, maar slechts gevangenen-op-transport te zijn.

Onder geen beding mocht je de gesloten gordijntjes openen of het raam op een kier zetten. Langs de rug van de vóór de coupédeur postende bewaker, meenden we op een volgend perron nog bekende gezichten te ontwaren, maar het was te ver af om contact te krijgen. We hadden voorlopig vaarwel te zeggen aan al het eigene, om een onbestemde bestemming tegemoet te gaan.

Geldermalsen, Tiel, Kesteren ... goed, dat je vroeger op school de spoorboekrijtjes moest leren opzeggen. Heel de bloeiende Betuwe, nog ongerept in volle zomerpracht, rolde onze ramen voorbij, nageoogd door een clandestien kiertje van het gordijntje, ongemerkt met de mouw opzij gewerkt.

Nijmegen: brokstukken van gebombardeerde stationsgedeelten ontlokten onze geleiders de verwensing: „Die verdammten Engländer, schmei. Ben alles kaput!"

Kleef: Uitstappen. De eerste voetstappen op buitenlandse bodem vormden een stadswandeling onder leiding, naar de hotelruimte in de gevangenis. Een overbevolkt verblijf. Met z'n zevenen in een tweepersoons cel is passen en meten als een legpuzzel, om ieder een ligplaats

verzekeren. Iemand had een klein schaakspelletje aan de controle laten ontkomen; echt een sport, die weinig speelruimte vergt.

Zo'n paar dagen Kleef zijn gauw geleden. 't Is een doorgangshuis; goed om te wennen aan het echte Duitsland. Weer fluit de trein voor vertrek.

Ook gevangen Duitsers gaan nu mee.

Eén van hen vindt het maar erg, tot tuchthuisstraf veroordeeld te zijn. Dat blijft op je strafblad staan. Je mag met zo'n belast verleden geen eigen zaak beginnen. Hij is er zwaarder mee getroffen dan wij. Wij zitten die tijd toch niet uit, dan zijn we al lang bevrijd: dat is onze theorie van de hoop!

Siegburg: einddoel van de treinreis.

De kloosterburcht op de berg beheerst het stadsbeeld.

De oude, keizerlijke gevangenis heeft een meer bescheiden bouwplaats gekregen, maar doet wel deftig aan.

Er is ook gezelligheid mogelijk; je bent_ met honderdentwee man in één zaal. Midden in de ruimte, een paar treden omhoog, is het "kabinet". Min of meer verheven boven het gedoe van de andere gedetineerden, kun je daar, in (alle) rust je dagelijkse sanitaire plicht plegen. Het is een betrekkelijke rust; ook die anderen willen of moeten hetzelfde op die éne zetel en

geen haakje bleek bestand tegen het rammelen aan de deur.
Zaal zeven . . . hoe zou 't in de andere zes zijn? . . . lokt niet
tot lang logies.

Met drie dagen is 't al welletjes.

Op fabrieken onderweg hadden we al met koeieletters de
verheugende leuze zien prijken: „Arbeit schafft Freude“.

Welnu, ook ons wordt die vreugde bereid.

Weer "omkleden"; je went eraan hoe dat gaat.

Nu heb ik een keurig kostuum.

Zwarte broek met gouden biezen.

Jasje, met ook iets geels er op, niet zozeer voor verfraaiing als
wel voor de herkenbaarheid; je zou eens willen vluchten ...

Dan gaat de "Friese groep" uiteen.

Naar verschillende fabrieken in de omtrek en in allerlei
barakken bij die fabrieken als nacht- en vrije-tijd-verblijf.

Douwe Sandstra en ik komen in dezelfde barak. Hij vindt zijn
werk in de schroevenfabriek; mijn taak ligt bij de hoogovens.

De Klöcknerwerke A.G. in Friedrich Wilhelmshütte bij
Troisdorf zal onze werkgever zijn; daar zijn we "uitbesteed"
door het gevangenendirectoraat.

Het administratief adres blijft: „Louisenstraße 23, Siegburg“.

Hoogovenwerk heet: zware arbeid.

Zware arbeid geeft extra rantsoenen.

Dat voordeel gaat hand in hand met het wachtende werk.

Werk... met ijzer en vuur!

Zullen we het áán kunnen?

Kommando-Hochofen

*In de gloeiende oven
komt het onderste boven,
komt het zuiverste vrij.*

*In de gloed van de oven
komen slakken naar boven,
als een goud-zwarte brij.*

*Laat de hitte maar stoven;
worden uren verschoven,
het rantsoen wacht op mij ...*

*Ook dit vuur zal eens doven;
ik blijf aldoor geloven:
„ik kom toch wel weer vrij!"*

Op een half-tons-autotje werden we met z'n vieren - en een bewaker - door de zonnige straten van Siegburg gereden naar de fabrieksterreinen in Troisdorf.

Dorre, verstofte fabriekshallen waren versierd met brallende leuzen:

„Wir schaffen für den Sieg."

Wij geloof den weer anders ...

Een sobere, bruin geteerde, houten barak, door hoge ijzeren hekken ingesloten, droeg de spreuk: „Strafgefangenenlager". Dat kon ons logement wel eens worden.

Ons autotje droeg naast ons de gamellen, de eetketels, met het diner voor onze al ingeburgerde lotgenoten.

't Liep tegen twaalven. Middagmaal-tijd. Onder hoge, ruisende populieren mochten wij gaan zitten, op schoot bij Moeder Aarde.

Daar kwamen onze lotgenoten aangemarcheerd.

Aantreden voor de soep.

Eerlijk gezegd keken we hen maar wat meewarig aan ... en verbeeldden ons, dat we dáár toch niet bij pasten.

Mannen op klompen - in bedelaarslompen; zwarte handen, gore gezichten. Ze drongen zich als varkens om de trog rond de eetketels, om zich van hun rantsoen geen drup te laten ontkomen.

Wij vonden onszelf nog nette mensen. Zouden wij er niet wat verzorgder blijven uitzien en wat minder gulzig naar de gamellen glippen?

Nauwelijks had de laatste man z'n pannetje leeggelikt, of het commando "Aantreden" klonk. Vier van de mannen leenden ons vrijwillig hun lege pannetje met lepel ... om ons ook onze eetlust te laten lenigen, voorzover de voorraad voedsel strekte. Dan rijst er met dankbare blik toch respect voor de verguisde lotgenoten, die er blijkbaar meer van begrepen dan wij . . . Het rantsoen was "groen", van ondefinieerbare samenstelling. De anderen kenden dit al vijf dagen; de eerstvolgende week zouden we niets

anders dan dit krijgen voorgeschoteld. Overigens hadden we geluk, zo verzekerde men ons, want de barak was pas ontluisd.

Wij, nieuwelingen, mochten die middag frisse strozakken stoppen en naar het Lager dragen.

De "arbeidsinzet" was begonnen.

Onze "Stube" - zo heette de gecombineerde ziteet-en slaapkamer - telde zevenentwintig bedden, negen stapelbedden van ieder drie-hoog. De tussenruimte net af gepast voor niet-doorvoede bewoners, om zich voorzichtig om te draaien. De tafel in 't midden bood zitplaats voor twaalf man op twee leuningloze banken. Dat was voor de Duitsers onder ons. Dienstweigeraars, onbruikbaren, zelfs "boeven" onder hen, hadden nog een streepje, of een dikke streep vóór op de „Ausländer". Zij hadden de baantjes: stube-oudste, magazijn beheerder, administrateur, ketel drager, schoenreparateur, kok of wat er ook maar was, waaraan een extra lik eten viel te verdienen - of achterover te drukken. Op het werk ging het net eender. De beroerdste kaiweitjes waren voor de „Ausländer".

"Die faule Holländer, die Schweinhunde", was de aansprektitel, die de werkmeester meest voor in de mond lag. Waren wij te openhartig in het protesteren en te onhandig in het saboteren? De Fransen waren op die punten geraffineerder, de Italianen en de Joegoslaven volleerd. Bartholomio Napolitano werkte een tijdlang

heel genoeglijk met mij aan de rubber-transportband voor de slakkenafvoer. Hij zag ongemerkt kans, de band onherstelbaar doormidden te toveren. Nu moesten negen man het werk van ons tweeën doen. Hier was geen bewijsbare sabotage ...

Je ontkomt er niet aan, ijzer te produceren voor de oorlogsindustrie al probeer je al werkend tegen te werken. Op zichzelf is 't wel gevarieerd werk. .

Je mag blij wezen, hier te zijn ingezet en niet aan één van die lopende-band taken in andere fabrieken.

Je begint met terrein-werk. Zo'n langsteelschop in je handen is wel zwaarder dan een vulpen. Je moet leren bij het scheppen van grond of grint rechtop te blijven staan. Felix, een jonge Pool, die mij Pools leerde tellen, tegen ik hem Hollands, bracht me waardevolle handgrepen bij.

Werkmeester Fritz bleef ontevreden over mijn prestatie en schold in weinig gevarieerd Duits doorlopend, totdat ik hem in 't Fries van echo diende ... Later heb ik hem in alle rust ervan kunnen overtuigen, dat ik op het directiebureau beter zou kunnen werken dan op het terrein!

Soms krijg je ander werk, minder spierkracht en meer inzicht vergend.

Kipkarren vullen door schuiven te bedienen. Zoveel cokes, zoveel kalk, zoveel schroot en

zoveel erts. Het kipkarrentreintje, hangend aan een rail, moet worden opgepikt door een elektrische liftkabel en gehesen naar de vultrechters.

Via de vultrechters komt het mengsel in de oven, waar het vuur het smeltproces volbrengt.

Als het mengsel "rijp" is - dat "zien" de vaklui, dan volgt de "afsteek": de stop in de uitlaat van de oven wordt met een grote ijzeren stang weggestoten. Het gloeiend ijzer vloeit in gestage stroom in de klaargegraven zandbedden. Langzaam stolt het, geholpen door koudwaterstralen, tot brokken, „broden", die de grondstof vormen voor de ijzergieterij in een aangrenzend bedrijf. Gespannen speuren de geoefende ogen van de ingewijden naar het ogenblik, dat de ijzerstroom stukt en het afval, de "slak", komt. In een snelle wending wordt de uitlaat naar links gericht; daar wordt de slakkenstroom opgevangen in hittebestendige containers-op-rails en spetterend met waterstralen gekoeld.

Als de oven is leeggestroomd, kan het vulproces opnieuw beginnen.

Het treintje met slakkencontainers hakkepuft met z'n echte stoomlocomotiefje naar de slakkenberg, of gaat naar de bismolen om de slakken tot bouw materiaal te laten vermalen. Als je stoker mag zijn op de "loc" - en ik was het een tijdje - ben je een bevoorrechte gevangene.

Je mag, als 't koud is in je barak, brokken

steenkool onder je kiel meenemen voor de kachel. Je mag, als 't zomert, onderweg vlierbessen plukken van de struiken langs de baan; je rijdt toch langzaam ... Je ziet, boven op de slakkenberg, de Sieg stromen. Dat is niet die "Sieg", de overwinning, waarvoor volgens de grote spreuk op de fabriekshal, „geschäft" moet worden, maar de lieve rivier, waaraan Siegburg z'n naam ontleent. Zo'n rivier zou je moeten afzakken ... in een uitgeholde boomstam ... dan kom je naderhand via de Rijn in de Betuwe, net als de Batavieren indertijd; of beter nog kun je de IJssel opdraaien, in Kampen uien inladen en op de Makkumerwaard landen ... dan ben je zomaar thuis . . .

Maar de machinist maant tot voortmaken: „Träumt unsere Holländer? Bitte einsteigen!" Toch een goed mens, deze machinist. De stoomfluit van z'n "loc" roept tot de werkelijkheid terug.

Die werkelijkheid geeft je af en toe de kans om op het railemplacement uit voedselwagens wat aardappels te pikken, die je zo heerlijk kunt poffen in het nagloeïend zand van de ijzerbedden. Of een rode kool, om voor eigen consumptie, met je maten te stoven op de kachel in je zwart-ijzeren eetpannetje.

Bij normaal functioneren, moeten per dag zo'n dertig tot veertig wagons met materiaal verwerkt worden.

Per etmaal is er dan een keer of tien een "afsteek". Maar als er alarm-sirenes loeien voor de naderende geallieerde bommenwerpers, mogen geen roodgloeiende ijzerbedden in deze openluchtoven-hal lokaas zijn voor voltreffers. Dan dooft het vuur en staakt het productieproces.

Als het „groot-alarm" raast, draaft al wat werkt en al wat rust, naar de schuilkelders, die in het schudden van hun wanden bominslagen registreren. Soms moet je hollen om tijdig binnen te komen. Dan plant je je ijzeren eetpannetje (dat draag je immers altijd bij je), als een helm op je hoofd; een bescherming tegen overrompelende scherven.

Eens viel een bom vlakbij zó'n trechter neer, dat mij dikke aardkluiten tegen m'n derrière kletsten. Het pannetje dáár houden is dan te laat en ook niet effectief. „Looppas af" is de enige remedie. Later zie je pas, wat scha is aangericht en naast de vrees voel je er sympathie voor. "Bommen vallen voor onze bevrijding", denk je; maar dat staat niet in leuze-letters op de fabriekshallen.

Over die vrijheid, de overwinning, dachten wij niet gelijk, de kleine Heinz Metz en ik. Hij was smid van z'n vak. Te oud om nog in 't leger te dienen, moest hij als vrije Duitser arbeidsplicht vervullen. Zo ontmoetten wij elkaar en werkten samen. Hij kreeg mijn sigaretten en deelde met

mij zijn "Butterbrot-mit-Schinken". Zijn thuis gekoesterde varken voorzag z'n gezin van meer dan het vaderlandslievende rantsoen toestond. Maar zijn vertrouwen in de "Führer" was onwankelbaar.

Vanwege m'n goud-galon op de broekspijpen, noemde hij me "General-Sekretär". In onze vriendschappelijke twistgesprekken verzekerde hij me, dat ná de overwinning ook Indië van hen zou zijn, als de Führer in wereldheerschappij alles veel beter zou regeren dan ooit door anderen was gedaan. Hij raadde me aan, bij het Duitse bestuur een echte General-Sekretär te worden, dan was m'n toekomst gemaakt. Met tintelende oogjes kon hij me zó overtuigd tegenspreken: „Een Amerikaanse overwinning, .. dàt beleven we niet!" Of hij het beleefd heeft weet ik niet, toen waren wij al weggetransporteerd, maar wij beleef den 't wel!

De oude Franz was anders ingesteld. Hij, uit z'n kleine boerenbedrijfje weggehaald naar de fabriek moest niets hebben van die "Nazi-troep". Hij bracht me de berichten van de Engelse zender. Zo bleef je op de hoogte van het wereldgebeuren. Als Franz met me achter de handkar zeulde, was z'n stereotype uitspraak: „Immer langsam .. nur Verrückten eilen sich!" Hij sjokte na z'n "Schicht" (een werktijdeenheid, vroeg- of laat- of nachtschicht, respectievelijk acht of tien of twaalf uur aaneen) op z'n

dooie gemak huiswaarts, om dan z'n gespaarde werkkraft aan z'n eigen vrije land en vee te spenderen.

Wij, gevangenen, marcheerden in colonne aan en af, door een karabijndragende wachtmeester van werkpoort tot barakdeur vice-versa begeleid.

In de barak speelde zich de "vrije tijd" af. Maak je van die vrije tijd geen te vrije voorstelling! Als je om half zeven 's avonds „thuis" komt, je wast, wat soep en brood en worst verwerkt, rest er zowat drie kwartier voor een buurbabbeltje. Na het appèl van acht uur gaat de stubedeur in 't slot. Sommigen draaien nog een sigaret van gevonden krantepapier en peukjes, vermengd met houtschilfers van de tafelrand.

Niemand mag vuur hebben, maar er smokkelt wel eens een lucifer door een kier tussen de planken van de wand van de naastliggende stube, in ruil voor één trekje aan de sigaret.

Paul en ik hebben samen een stel schaakstukken gesneden uit afvalhout. Zijn werk was in de plaatwerkerij. Hij zag kans een plaatje ijzer van vierentwintig centimeter in 't vierkant mee te smokkelen. Met een spijker krasten we daar 64 vakken in; dan heb je een schaakbord. Zo kun je de geest fris houden, tot de slaap de moede leden overmant.

Om half vijf in de morgen rammelt het signaal voor het opstaan door de barak. Een ongestoor-

de nachtrust is een rijk voorrecht bij een zware dagtaak. Koolsoep als avondkost bevordert die ongestoordheid niet. Overdag kun je voor daartoe geëigende noden "austreten" naar één van de closets; 's nachts is de stubedeur gesloten; wie z'n overtolige water dan wil lozen, doet dat in de "kibelton", zo'n teervat met los deksel, dat voor 't venster standplaats heeft. Ieder moet dat wel éénmaal 's nachts. Voor wie het moeite geeft in gezelschap te starten, helpt fluiten voortreffelijk. De "Ausländer" hebben bij beurte 's morgens dienst om die ton te legen. Wat een liters produktie, zucht je dan soms. Méér dan vocht mag er niet in. Wie dat toch doet, of moet door sanitaire nood, moet dat 's morgens eerlijk opbiechten en zich melden voor vrijwillig legen. Emile, onze Belg, heeft zich èn ons eens de schrik op het lijf gejaagd in de nacht, met die ton. Hij kwam thuis van de late schicht, die om tien uur afsluit. De wacht liet hem binnen, als gebruikelijk: deur van 't slot, man er in, deur in 't slot. Geen woord spreken, geen licht maken; op de tast kun je je bed wel vinden ... Emile kende slechts enkele Duitse uitdrukkingen. Z'n meest gebezigde was: „Leek mich am Arsch", waarmee te pas en te onpas door velen werd af gereageerd. Emile tastte de duisternis en proefde de ademtocht van zesentwintig lotgenoten-in-ruste. De verduisteringsgordijnen vertraagden met het

licht ook de luchtverversing. Geen wonder, dat Emile knetterde: „Leek mich am Arsch, wat stinkt het hier!" Vastberaden zocht hij het venster, om lucht in te laten. Het verduisteringsrolgordijn gaf geen duimbreed mee. Dan 't bovenraam maar. Onversaagd klom hij op de kibelton; rekte zich naar de bovenknip op het tuimelraam, greep er helaas naast en liet daardoor het hele rolgordijn naar beneden kletteren. In z'n ijver om het in z'n val te stuiten, verloor hij zelf z'n evenwicht op de rand van de ton, die met hem kantelde over de houten vloer ... Boven het lawaai van de val - als een bominslag door de barak daverend - schalde de kreet van Emile: „Leek mich am Arsch, ik ben nat!" Wie zag het niet vóór zich, hoe hij nu letterlijk zou moeten worden drooggelikt...

Stommelend over z'n uitgeschoten klompen, petste hij door de waterplas, op zoek naar z'n brits. De oplaaiende algemene hilariteit verstomde plotseling. De dienstdoende wacht smeet de deur open met een luidkeelse informatie naar wat hier aan de hand was. Ieder zweeg. Emile lag al in z'n nest. Iemand snorkte ... De wacht droop af in de duisternis. Niemand hoeft de meer die nacht, met de natte vloer ... Emile dweilde 's morgens de hele stubevloer, al maar mopperend: „Leek mich am Arsch, Schweinhunde .. "

Emile: „Leck mich am Arsch!“

Carlos de Kroaat was buitengewoon geroutineerd in de zwarthandel. Bij hem kon je je zeep tegen flinke kwanta brood inruilen. Zeep mocht je in een pakketje van thuis vragen. Dat was ook vrijwel het enige, levensmiddelen helemaal niet! Daarom vroegen we in elke brief naar huis om zeep, omdat we zulk vuil werk hadden. Je kon moeilijk schrijven dat je het omruilde voor brood. Als er een pakketje kwam, werd je 's avonds bij de legerleider geroepen die het voor je uitpakte en controleerde of er geen contrabande (smokkelwaar) in zat. Temidden van je lagergenoten bekeek je je schamele schatten en borg ze diep weg onder je matras opdat ze niet al te gemakkelijk door een nog hongeriger kamergenoot gegapt zouden worden. Zo leefde je –kameraadschappelijk en gereserveerd- samen in het lager, met vrienden en met boeven. Dat leven vond zijn weerklink in het lager-liedje.

LAGERLIEDJE

*We leven tesaam in het lager,
een houten barak, echt een "keet".
We worden als brandhout zo mager,
al krijgen we soep bij de vleet.*

*We slapen drie-hoog op matrassen.
gevuld met wat stro en wat luis.
In de kibelton mogen we plassen,
meer niet, want dat is niet pluis.*

*Half vijf commandeert men on "Aufstehen",
we draaien ons nog een keer om.
'n Kwartiertje daarna is het "Antretn!"
We roepen elkander "kom - kom!"*

*Zwarthandel in brood wordt gedreven,
soms boter of worst er op toe.
We kauwen en slikken heel even,
en binden de maag dan weer toe.*

*Half zes laat de wacht ons naar buiten,
we zeggen het Lager vaarwel.
We starten vol moed en we fluiten;
we werken tot 't volgend appèl.*

*Zodra het twaalf uur heeft geslagen,
terug voor ons pannetje soep.
We branden de monden en magen
en staan half één weer op de stoep.*

*We komen half zeven naar binnen
en hebben honger en dorst.*

*We kunnen de avond beginnen
met brood en wat soep en wat worst.*

*Zo'n drie kwartier is er nog over,
dat is onze tijd voor genot.
Als acht uur appèl wordt gehouden,
valt de deur in het slot.*

*We vragen en geven "berichten";
we speuren de kleren eens door.
We hebben vermoeide gezichten
en liggen al gauw op één oor.*

*De dagen gaan traag, maar de nachten
vervliegen, als was er geen tijd.
We werken en slapen en wachten
op 't laatste appèl dat bevrijdt...*

Nachtdienst

In de nachtdienst is alles anders. Je keert de stinkende Stube de rug toe. Al moet je dan twaalf uur aaneen in touw, het bedrijf draait op een zacht pitje. Elk ogenblik moet het vuur gedoofd kunnen worden; de formaties bommenwerpers opereren bij voorkeur in de nacht. Soms verschijnt aan de maanloze hemel boven Bonn of in de koers van Keulen de "Kerstboom": een serie hangende lichtkogels, die het doelwit van de bommenregen hel aanduiden. De werkleider is soepeler onder de dreiging van de vijand, die hem minder zelfverzekerd maakt. Als gevangene van het aftakelend regiem proef je de naderende ontknoping. De overloop van de trage, letterlijke "slakkengang" (wat náást de wagens terecht kwam) is bij te houden. Uit de koelwaterloop moet de slak worden opgevist, als zand uit een aan het strand gegraven kanaaltje, dat onverpoosd weer volslibt. De lange schep schuift op halve kracht de lichte lading opzij; het eerst zo onhandige gereedschap is geleidelijk aan van martelwerktuig speeltuig geworden. Boven me knarsen de kettingen van de antieke transportband. Als automatisch reageer je op het piepen van het drijf wiel, dat bij voorbaat door z'n belasting laat horen of er meer dan wel minder aanvoer komt. Als je goed luistert, is het net een kerkorgel in de verte. Een vage

melodie ... je hóórt het, alsof je zit in de hoge kerkbank met de gedraaide pilasters, die de overwelfende kap steunen. Als kleine knaap zat je daar zo heerlijk knus. Je zou hier ook best even kunnen gaan zitten luisteren naar het verre orgel en je verbeelden weer als toen net met je te korte voeten het houten schot vóór je te kunnen reiken, terwijl je vader naast je, je maant om die reikende benen stil te houden ... Gun je leden maar even rust op dat brok balk daar; stut je hoofd tegen de met slakkenstof gestoffeerde muur. Je benen reiken net de opstaande rand van de slakkengoot ..

De orgeltonen van het drijf wiel worden plechtig. De gemeente heft aan, uit de verte, op héle noten: „'k zal Zijn lof zelfs in de nacht, zingen daar ik Hem verwacht ... "

Rakelings langs m'n schouder valt een lange ijzeren stang van boven; hij staat, als een dreigende spies in het losse slakkenzand, trillend van de valvaart naast me; die had ik niet verwacht ... Je moet ook niet gaan dutten op je werk, dan ga je dromen en merkt niet, wat onbeholpen handen daarboven bij de band, laten glippen. Misschien zijn ze dáár óók slaperig en met hun gedachten ver van de nabije taak.

Het orgel zwijgt . . . de hele slakkenstroom stagneert. Ergens heeft een onverlaat - dat zijn we in de ogen van de directie allemaal - iets mis

laten gaan. Geen zorgen over maken. Een werkmeester is nergens te zien. Ga maar even schrijlings zitten op de buffer van de nog maar half geladen spoorwagon, met de rug naar de hele slakkentroep, dan zie je ook niet, wat er verkeerd is gegaan.

Zo'n buffer zit goed; net alsof je te paard zit: "Fuort aide guds, nei Dokkum ta ... " speelt het door m'n hoofd. Stel, dat hij begint te lopen ... ik geef de „guds" de sporen ... hij steigert even en ... loopt! Waar heen zal ik hem sturen? „By Ljouwert om nei Tsjom" ... Ergens stoort mij een verre stoomfluit.

Nadert mijn ros een overweg? De paarderug is hard . . . en koud .. hoe lang rijd ik al? Ik rijd ... op de buffer van de slakken wagon, die tóch wordt afgevoerd, al is hij nog niet vol . . . Gelukkig langzaam; het was de schok van de aanhakende "loc" die me wakker schudde. Voorzichtig laat ik me er af glijden, mijd de rails en keer tot de werkelijkheid van de slakkenafvoer terug.

Je zou best onder dekking van 't nachtelijk donker van 't terrein kunnen komen. Vluchten. Maar ver kom je niet in je uniform van SekretärGeneral. Temidden van al die echte uniformen en gewone burgermanskpakjes ben je een te opvallende verschijning, gesierd met emblemen, die niet gangbaar zijn onder de vrije mensen. Er is al eens iemand opgebracht, die er hier in de nacht vandoor ging; hij kwam in de cel terecht.

Franz Vanstralen komt me tegen. Hij is als deserteur uit de Wehrmacht hier tewerkgesteld. Hij komt uit Dortmund en zit hier al drie jaar. Hij heeft natuurlijk wat vóór als Duitser, al heeft hij lak aan het Nazidom. Als communist smeedt hij z'n plannen tegen de tijd van de nederlaag. Hij weet bij de ijzergieterij een sanitair complex, waar je nog kunt douchen: „Lekker warm water; er komt bijna nooit een mens. Komm' mit!" We stevenen er op af. Lopen binnen, alsof we er wonen. Kiezen elk een douchecel en hebben ons in geen tijden zo fris gevoeld. Geen slaap meer in de ooghoeken. Geen stof meer in de huidplooien. Maar hetzelfde werkpak gaat weer over de gekuiste huid. Dezelfde onderbroek wordt herdragen, met z'n nestjes in de naden, waar de neten nooit helemaal te niet gaan ...

Nachtdienst is anders, is aantrekkelijker dan de dag, met het overal wakende oog van de over je gestelden. Nachtdienst is eigenlijk wel een vertrouwenspositie, die niet iedereen is gegund. Zorgen, dat je 'm vasthoudt is het parool, zolang er nog nachten zijn, waarin ijzer wordt gemaakt. Ze worden al zeldzamer. „Wir schaffen für den Sieg" . . Wij niet: wij blijven hopen, geloven in de nederlaag.

NACHTDIENST

De nacht stelt perk en paal
aan vlijtigen en lomen.

De nacht is, om het werk
niet klaar te laten komen.

De nacht maakt mensen sterk
en troost hen door haar dromen...

Stof wordt luizen

Vroeger, op school, leerden we, dat de derde plaag van de Egyptenaren was: „Stof wordt luizen". Als je nu Exodus 8 erop na leest, merk je, dat nieuwe vertalingen er "muggen" van hebben gemaakt.

Toch kan stof ook luizen worden, hebben we ervaren. Je vraagt je af, waar ze vandaan komen. De Egyptische geleerden konden ze niet produceren, toen ze Aärons uitgestrekte hand, die ze opriep, wilden nadoen.

De Duitse machtigen konden het niet keren, toen ze kwamen. Ondanks "blauwgas" of welk ander gif gas-ontluizingsproces, kwamen ze overal terug, lachten in hun luizenvuistje en vermenigvuldigden zich.

Dat begon al in Amersfoort. Daar zat je in de „ontspanningsruimte" in je vrije tijd al ongegeneerd met je broek omlaag, de schaamluizen uit hun schuilhoeken te schuiven om ze tussen de duimnagels te verpletteren. In 't "schone" ondergoed, dat eens in de zes weken verstrekt werd - althans, als 't gedragene vuil genoeg bevonden werd - hadden sterke neten de zeeparme wasbeurt lustig overleefd. Zo loopt de lijn der luizengeslachten dóór ...

Hoofdluis is 't gemakkelijkst te bestrijden. Daarom werden alle schedels zo grondig kaal geschoren. Dan vinden ze geen houvast meer in 't haar.

Kleerluis is nauw verwant aan hoofdluis, maar woont in de garderobe van de gastheer. Hij zuigt diens bloed met smaak; hij is de overbrenger van de vlektyphus, waar menig medegevangene aan bezweek.

Hoe heten die andere ook alweer, die zich wisten in te graven in de huid? Die veeg je niet weg, die pak je niet, die moet je uitspitten. Met een scherp mespuntje ondermijnen en opdelven.

Het zullen wel teken zijn geweest.

Wandluizen zijn veel beweeglijker. Je hóórt ze in Troisdorf boven 't lawaai van de machine-innachttaak uit, als je in de nachtrust je hoofd diep in 't strokussen duwt.

Dan zijn ze op mars, binnen in 't kussen, vlak bij je oor. Je ruikt ze, als je ze platdrukt. Lieveheersbeestjes hebben ongeveer dezelfde grootte en dezelfde geur, maar die behoort je niet plat te drukken; die hebben trouwens wel vleugels, om zich uit de buurt te bewegen. Wandluizen komen op je af. Als je 's avonds, aan je (altijd weer nieuwe) koolsoep begint, aan tafel in de Stube, hebben ze zó het soepspoor gespeurd. Ze tippelen langs de zoldering en laten zich als parachutisten op de juiste plaats vallen, midden in je pannetje. Je vist ze eruit, voordat je verder eet; veel tijd om over hun lot na te denken biedt de maaltijd je niet. Er komen wel nieuwe horden. Gemene bijters zijn het, op bloed belust. Ze huizen in de diepste naden van de planken

wanden - vandaar de naam - en beschikken over een prima ontwikkeld reukorgaan. Ze ruiken je eten, ze ruiken bloed, ze ruiken je mensengeur als je te bed gaat. Ze wachten hun kans af als je slaapadem rustig gaat, om dan de aanval in te zetten. „Wantzen" noemen de Duitsers hen. En de Fransen? Daar kun je je mee vergalopperen! Toen er nog post kwam, via Siegburg - vóór de september-spoorwegstaking in Nederland - kreeg ik een foto van thuis toegestuurd: Moe en Beppe met alle zeven kinderen, op hun zondags gekleed en met opgewekte gezichten, „om moedig te lijken en Va op te beuren" had Moe hen ingeprent. Zo'n foto koester je, alsof ze er in levende lijve bij waren. Die moest een ereplaats hebben aan 't hoofdeinde van je bed. Hoe krijg je 'm vast aan de wand? Ik vraag de Fransman naast me, of hij punaises heeft ... barst me die man in welgekozen woorden uit, dat we die toch allemaal -veel te veel - hebben!

Franz Vanstralen (ja, die van de douche) weet meer van Franstalig tuig dan ik en breeduit grijnst hij: „Wantze sind im Franzosisch punaises" ... Bereidwillig om te delen, zoals goede communisten zijn, haalt hij één van de twee punaises, waarmee hij de foto van z'n vrouw aan z'n kastje heeft hangen, er uit en geeft hem mij. „Reisbrettstifte sagen wir" verduist hij mij. Zo groeit je woordenschat en je kameraadschap, mede dankzij de wandluizen.

Je leert wel wat het zeggen wil “je bent er zomaar ingeluisd”.
Je raakt ze pas kwijt als de Amerikaanse gezondheidsdienst je
kamer en kleren, je huid en je haar met grote spuitende DDT
ontluist.
Maar dat zou nog even duren...

Honger-oedeem

Weer zo'n ongekend woord in de welvaartmaatschappij. Maar werkelijkheid in krapte. Toeneming van onderhuids weefselvocht zegt de encyclopedie er van, vooral door gebrek aan eiwithoudende voedingsmiddelen.

Nog schijnt blauwig door m'n rechterscheenbeen het lidteken van een knaap van een aan dit manco ontleende ontsteking. Thuis zou je met zo'n verschijnsel betere voeding en rust voorgeschreven krijgen ...

Zul je hier in Troisdorf het bed mogen houden, dan moet je al heel naar gesteld wezen. Zolang de temperatuur nog beneden de veertig graden blijft, mag de arbeidsvreugde niet worden getemperd.

Onze oude vriend Nijgh („horloger en juwelier" stond op z'n winkelraam in Santpoort) was ècht ziek. Hij kón ook niet van z'n bed komen zonder hulp; aan de arm namen we hem mee om "aus zu treten." Een ondersteek voor bedpatiënten moet je in een werkkamp niet zoeken.

Nijgh bibberde van de koorts. Soms spelen hulpvaardigheid en egoïsme samen een rol. Heb ik hem nu uit bewogenheid met z'n lot m'n deken geleend àf om z'n eten, dat hij toch niet lustte toen, te mogen ophalen en houden? Hoe het zij, hij is gelukkig hersteld en ik voer wèl bij zijn „voer " .

Brood stelen voor de honger, mag de arme sloeber temidden der welgestelden niet zo zwaar worden aangerekend. Brood stelen van je buurman, die geen royaler rantsoen heeft dan jezelf, is ook onder veroordeelden een groot vergrijp. Voor enkele privé-schatten - een paar schoenen, van thuis toegestuurd, een paar sokken of een sjaal - had ieder een kastje. Daar kon ook een broodhompje in, gespaard van de avond tot de morgen. Dicht kon het wel, maar niet op slot. Enkele goochemerds bemachtigden ergens een hangslot; er zijn bij de Klöckner-Werke magazijnen, die ongedachte aanschaffingen mogelijk maken.

Wee echter hem, die zich hier verrijkt met andermans brood. Hem wacht het volksgericht van de Stube.

De geniepige Fransman Franck Fuchs is er, gekleed en wel, languit in de wasbak gedompeld en afgetuigd ... De Vos (Fuchs) verliest wel zijn haren, maar z'n streken niet. Hij had in 't burgerleven al veertien veroordelingen wegens misdrijven op zijn kerfstok.

Je kon je met je mankementen 's morgens melden bij de „Sanitäter" (hospitaalsoldaat, verpleger), de medegevangene, die, een beetje medisch onderlegd, de eerste opvang vormde vóór de kamparts er aan te pas kwam.

"Dokter" Heringa, die onze barak probeerde te behoeden voor al te ingrijpende kwalen, wist

zich een bescheiden apotheekje op te bouwen tegen heel wat krampen en koortsen, buiklopen en blaren. Tegen honger-oedeem was weinig kruid gewassen in deze voedselarme toestand. Toch wou ieder graag voorkómen, zó ziek te zijn, dat hij terug moest naar Siegburg, naar de ziekenboeg. Dáár werden geringer rantsoenen rondgedeeld. Zieken zijn immers in de hier geldende arbeidsfilosofie, improductief. Waarom zou je dan zieke gevangenen toch werkrantsoenen geven? Blijf eten, is hier één van je eerste logische levenswetten. Je doet er wat voor en je doorstaat er wat voor.

Als het bloed in je schoenen staat, van dat scheenbeenabces, gestoten tegen de rand van een spoorwagon bij 't inklimmen om het zand er uit te scheppen, moet je wel op rapport bij de Sanitäter. Hij kijkt er bedenkelijk naar. Hij meet de temperatuur: negenendertig-zes ... Hij opent z'n medicijnkastje, aarzelt, en neemt dan weloverwogen een paar tabletten. „Hier, ze zijn eigenlijk alleen voor longontstekingsgevallen, ik heb er maar weinig van; maar je moet van die koorts af en op de been blijven." Zo zeul je verder, moeizaam, maar bemoedigd.

Die honger-oedeem speelt menigeen parten, ook als je, na de bevrijding te rap véél gaat eten, waar je niet meer tegen kunt. Pas thuis, bij gepast rantsoen en medisch verantwoorde bege-

leiding, raak je 't helemaal kwijt... Maar zover is 't nog niet.
Thuis...?

Onverpoosd hebben we elkaar suggesties gedaan:

... vóór de zomer voorbij is...

... vóór de peren thuis in de tuin rijp zijn...

... vóór de Kerstmis misschien...?

... vóór mijn verjaardag...

... vóór Pasen in elk geval ...!

De humor van het “nabij halen” en het “af-stand-nemen” kort
de tijd.

De hoop heft je uit boven het honger-oedeem.

Op Transport

"Vater Rhein" stroomt amper zes kilometer westwaarts van onze nederzetting. Staat "die Wacht am Rhein" nog altijd "fest und treu?"

Aan de overkant van de Rijn staat de Amerikaanse artillerie in stelling.

We klimmen op de dertig meter hoge storttoren van onze hoogoven; nu niet om de grondstoffenkarretjes om te kippen. Het bedrijf stopt vrijwel de gehele dag. We willen uitzicht hebben op wat er gaat gebeuren.

Dat mag ook zomaar. De greep op de gevangenen schijnt te verslappen.

Het fluitende gieren van de gerichte granaten over onze hoge post wekt geen vrees; eerder hoop. Je kunt zien, waar ze inslaan; een paar kilometer verder oostelijk rijzen rook- en stofwolken, even later hoor je de doffe dreun van de ontploffing. Toch maar niet te lang talmen daar. Stel, dat er 'n granaat verdwaalt in onze koers, of dat ze op "ons" bedrijf gaan richten.

Nog een week, dan begint de lente; we voelen haar milde sfeer in de lucht. We voelen ook de sfeer van de Amerikanen-in-aantocht; hoe zal het zijn, als we ze zien?

't Wordt middag. Het auto-tje met de maaltijd had er al moeten zijn ... ; zou de soep in de soep zijn geraakt?

We drementelen barakwaarts; marcheren is er niet meer bij.
Merken de wachtmeesters, dat zij aan gezag inboeten?
Bij de barak wacht ons het bevel: „Alles meenemen, je gaat
op transport!"

Geruchten over "op transport gaan" hadden al vaak de ronde
gedaan. Eens stonden de zoutmijnen in Silezië centraal in de
fluistercampagne, met afschrikwekkende conclusies over het
beulswerk daar.

De schamele bezittingen zijn ras gepakt; daar komt geen
koffer aan te pas. Het eetpannetje, natuurlijk; het schaakspel
kan er wel bij. De hoge schoenen, die van thuis werden
gestuurd, zouden nu beter lopen dan de af gesleten
bedrijfsklompen. Maar ze zijn al bezweken tijdens het werk in
kalk, zand en schroot.

Twee aan twee sluiten we de gelederen, om naar Siegburg te
lopen. Door de al in bloei komende weilanden een aardige
wandeling.

De hoge kloosterburcht, die de stad van verre signaleert,
wenkt steeds dichterbij.

Zouden we weer in zaal zeven van de antieke gevangenis
opgepropt worden, zoals bij onze aankomst, zo'n acht
maanden geleden?

't Wordt wel vol in Siegburg. Van alle kanten komen de
uitgezwermde werkcommando's terug op de basis. Zaal zeven
is al vol. Er is nog een ruime garage beschikbaar. Het lukt, om
op de betonvloer een plank te improviseren voor de

nachtrust. In de avond komt er toch nog middageten. En dan maar slapen, in afwachting. Dat is al op zoveel ongemakkelijke plaatsen met succes gedaan, dat slaagt ook hier wel weer. Het eetpannetje is een passend hoofdkussen. Beter nog dan de stenen tijdens de alarmpauzes in de produktiekeet voor de bims. Bims is gemalen slakken als cementmateriaal. Daar was de laatste werkpromotie op uitgelopen: de keet, met een wandvol schakelkasten, om de slakkenverwerking met transportinstallatie, maalinrichting en af gif te naar vrachtauto's onder de trechter, electrisch te regelen. Was er toch een opgaande lijn te bespeuren op de hechtenisladder?

Vroeg in de morgen is er appèl. Eén voor één vóórkomen bij de administratie, die ons toch maar "Deutschgründlich" perfect geregistreerd had. Indertijd is al je burgerbezit in een grote mottezak gestouwd. Nu krijg je 't terug, met zak en al. Na vluchtige controle zet je een handtekening voor goede ontvangst. Zowaar, zelfs de trouwring en de vulpen zijn present.

Je krijgt de instructie: „Niets aantrekken van je garderobe, je blijft gevangene, ook in je uiterlijk; alles zó, in de zak meenemen."

Een lunchpakket wordt er op toe gegeven, wat een weelde, maar met de restrictie: „Niet vóór twaalfen aanspreken."

Een vrachtauto rijdt voor. Op de hoge laadbak, maar hij rijdt niet verder!

met ijzergaaswanden tot manshoogte beveiligd, zijn staanplaatsen voor vijfenzeventig man. Och ja, dan heb je wat steun aan elkaar, dat zeiden de haringen ook in de ton. Een „ton" gaat niet mee. Wie onderweg water(s)nood krijgt, probeert de zijkant te bereiken en rooit het door de gaasmazen de weg op.

Overigens net een schoolreisje; zodra het convooi de gevangenpoort uitzwaait - de wachtmeester bij de chauffeur in de cabine kijkt niet om - gaan de lunchpakketten naar de magen. Waar koersen we op aan? Wegwijzers zie je niet. Iemand, die als chauffeur op een bimsauto heeft dienst gedaan, herkent de weg. We volgen het Siegdal stroomopwaarts. Na vijfenzeventig kilometer hobbelen we de geschonden straten van Betzdorf binnen. De voorjaarszon staat hoog, het zal dus haast middag zijn.

In de blauwe lucht gaat het gonzen. Geallieerde vliegers zoeken doelen. Burgers snellen op het alarmsignaal de schuilkelders in. Onze auto vertraagt z'n toch al sobere tempo. Vóór en achter ons vallen bommen in het wegdek. Onze chauffeur wordt het te machtig. Hij capituleert en verkondigt luidkeels aan de wachtmeester, dat het hem niks kan verdommen, maar hij rijdt niet verder! De wachtmeester rent voor z'n leven naar een schuilplaats. Wat zullen we beter doen, dan zijn voorbeeld volgen?

Met Jean, de Luxemburger, die alweer wat

krulletjes krijgt op z'n geschoren schedel, kom ik terecht in de gewelven van een bakkerij. We stoten elkaar aan in de schemerige ruimte. Ik voel z'n oogjes twinkelen: op een plank langs de wand liggen broden, van dat mooie, ronde bruine Bauernbrot. Ik gris er één en stop 'm onder m'n kiel; Jean twee. Pas op, dat het niet opvalt! Jean speurt verder en vindt een homp spek: ongekende rijkdom ... hij gnuift.

Buiten fluit de wachtmeester verzamelen als de aanval voorbij is. De chauffeur volhardt in zijn weigering om te rijden en drost af. De straat is trouwens ook te gehavend om bereden te worden. Onder bescherming van de wachtmeester-met-karabijn, zetten we de pas er in. Tien kilometer verderop wordt een school in een dorp gevorderd. We zijn zoetgehouden met de toezegging, dat de burgemeester daar zal zorgen voor een warme maaltijd. Maar ook burgemeesters kunnen niet toveren, 't gaat niet door vandaag ... maar ... morgen ... misschien.

Op de schoolzolder is het goed slapen. Het gerucht gaat, dat er door gevangenen gestolen is in Betzdorf en dat streng zal worden opgetreden. Jean en ik delen onze buit met de zoldergenoten. Maak, dat het ópkomt, dan vinden ze 't niet. Dat is aan geen dovemansoren gezegd; als we afmarcheren is er geen kruimel brood meer te

bespeuren. Jean koestert het restje van z'n spek als een amulet aan een touwtje op z'n borst. Ongedacht krijgen we toch nog wat soep vóór de start en twee dunne sneetjes brood voor onderweg.

Na twintig kilometer is 't middag in Donsbach. De moede wachtmeester laat z'n karabijn dragen door een gevangene. Zelf houdt hij de grendel ...

Kurt Karl, de Duitse kok uit het Lager, loopt moeizaam onder de last van hetgeen hij meesmokkelde uit z'n keuken; delen doet hij niet. Enkelen wijken stilletjes af van de hoofdweg door het dorp. Aarzelend doe ik het ook, je weet niet wat er te halen is. De militaire wachtpost waarschuwt, dat wie na zonsondergang nog hier wordt gesignaleerd, onmiddellijk wordt doodgeschoten.

Zo laat is 't voorlopig nog niet, we hebben dus nog tijd voor een bedelbezoek.

Twee boerderijen vlak aan de straat lokken. Een klop op de deur is te wagen.

De Bauernfrau kijkt argwanend door een kier m'n schamele verschijning aan.

Zou ik er nog betrouwbaar uitzien, na acht maanden tuchthuis? „Hollandse politieke gevangene op transport," licht ik haar in. Met m'n meewarigste blik vervolg ik: „Geen eten, gister en vandaag, is er nog iets tegen de honger?"

De deur zwaait open, nodigend.

Van 't fornuis geurt me de snijbonenstampot weldadig tegemoet. Een levensgrote portie prijkt zomaar op een bord voor me.

Frau Lang is met m'n lot bewogen; ze wordt vertrouwelijk en vertelt, dat haar ene zoon krijgsgevangen is aan 't Oostfront en de andere ergens op een onbekende basis. Diens verloofde, die hier helpt in huis en bedrijf, schuifelt zacht de kamer uit, na een blik van verstandhouding met de schoonmoeder-in-spé. Frau Lang wijst naar de radio en zegt: „ We weten alles wel door de Engelse zender ... ”

Als de stampot naar binnen geschoven is (wat een héérlijkheid) komt de verloofde terug, met achter zich de buurman, die me een brood toestopt, een worst en een handvol appels voor de verdere weg. Dat glijdt allemaal in m'n draagtasje. Ik stamel m'n hartgrondige dank; wat zijn er toch een goede Duitsers ... Ik noteer het adres, om er later, samen met Moe, nog eens op bezoek te gaan.

Nu moet ik weg wezen, om de doorgezeulde groep weer in te halen. Een eind buiten het dorp, aan een bosrand bij een beek, hield de colonne halt. M'n maten gnuiven ongelovig bij mijn verhaal, maar aanvaardden gretig brood, worst en appels om de gedeelde gaven dubbel te genieten.

Tot Herborn is het genoeg voor vandaag.

Gelukkig als je gewend bent aan loopwerk, anders zou zo'n dagmars van tegen de vijftig kilometer je bezwaren. Kurt Karl de kok, gebukt onder de buit aan keukenproviand voor zichzelf ... is er onderweg ploeterend op z'n platvoeten, aan bezweken; we hebben hem ergens moeten achterlaten ... Geleidelijk aan kwam er iets uit de plunjezak met "eigen" kleding. Stevige schoenen en sokken aan. Weg met de werkklomp en voetlappen.

De verslonsde Sekretär-General-uniform gaat stukje voor stukje achter een heg in een greppel; langzamerhand loopt er een groep burgers, waar aanvankelijk een colonne gevangenen voortging.

Overtollig gewicht moet als ballast weg; wie weet hoe lang deze wandeltocht aanhoudt.

M'n schaakspel gaat, met weemoed om de herinnering, aan de kant. Iemand vist het op uit de berm: dat zou toch jammer zijn, als het verloren raakt. Weet wat je aanhaalt, vrind; het levensspel is nu belangrijker dan al het andere. In Herborn verleent de stedelijke gevangenis ons gastvrijheid; met één snee brood. In de beschutting van de cel verwisselen we nu ook kampondergoed voor het eigene. Ziezo, weer minder te dragen; het "zit" ook nog beter.

Na de nacht een ochtendsnee brood met drinken, dat doorging voor zwarte koffie.

Dan Zuidwaarts; een lieflijk landschap door het dal van de Dili. Dillenburg (waar Willem de Zwijger in 1533 ter wereld kwam), waren we gister al gepasseerd. Wat zou het einddoel worden? Deze dag bleek het een betrekkelijk korte trip te zijn: zevenentwintig kilometer, tot één dorp voorbij Wetzlar. Daar werd stro gespreid voor alweer een nacht in een school. De proviandering schijnt de leiding beter af te gaan; 's middags en 's avonds brood met worst. Het diner kan nog wel worden uitgesteld ...

Na de buien van de nacht is 't opnieuw prachtig wandelweer. Langs de weg staan nog verse plassen van de regen. Mooi om je warmgelopen zolen even al lopende in te koelen. Er dreigen uitvallers te komen op deze vierde wandeldag. Toch moeten we hen moed inspreken: misschien zijn we er gauw ... Wáár? Butzbach schijnt onze bestemming te zijn; dat zou maar achttien kilometer zijn vandaag. Maar de gevangenisdirectie in Butzbach weigert deze groep ook nog op te nemen. Ze zijn overvol met van alle kanten opdoemende gedeporteerden.

Wat nu?

Er komt zelfs overleg. Ook de begeleidende wachtmeester krijgt er genoeg van.

Een gedeelte van de groep, de meest uitgeputten, mogen hier blijven. De rest kan zeven kilometer doorstappen naar Rockenberg; 't is daar een goed verblijf, een voormalige jeugd-

gevangenis. Wie meldt zich vrijwillig voor verdergaan?
Ik ga mee door, 'k ben er fit genoeg voor. De afgetobden
blijven achter.

Tegen het vallen van de avond staan we aangetreden op het
binnenplein van Rockenberg's logies. Iemand roept m'n
naam. Een zachte roep. Vanwaar komt die stem, en van wie?
't Is allemaal groepen grauwe gemillimeterde kopjes van
magere mannetjes. Iemand steekt een hand op en wenkt me.
Ik herken hem niet. Wie zou dat schrale, hologe, zwart-
bestofte kereltje kunnen zijn? Uit z'n schorre keel schraapt hij
z'n naam: „Piet Brune." Als_ de burgers van Bethlehem, die
zeiden: „Is dit Naomi?" sta ik stomverbaasd te kijken, te
staren: „Is dit Piet Brune?" ...

Zijn verlepte leden zijn die nacht onder mijn, van thuis
meegekomen overjas togedekt op de zaalvloer. Een
mateloze slaap gaf ons daar nieuwe moed.

Onze "vierdaagse" was volbracht.

Wáár zouden de Amerikanen nu zijn?

Dichterbij dan we dachten.

Men trachtte ons bij hun nadering weg te slepen en "veilig te
stellen"; als oorlogsbuit ... of als ruilobject?

De Amerikanen ... zullen ze droombeeld blijven, of komende
kansen bieden?

Rockenberg

Rockenberg was niet gereed voor een grote invasie. Van heinde en ver komen er transporten gevangenen. Eerst komen allen, als schapen in een hok, in één zaal. Dan wordt er geschift. Alle Duitsers bij elkaar, dan kunnen ze elkaar de voorrechten betwisten! Twintig Nederlanders en drie Polen op een andere zaal. Is 't hier zó ruim, dat dat kan, vraag je je af. Lang duurt dat niet. De volgende dag arriveren nieuwe transporten. We kunnen ons baden en worden dan weer heringedeeld.

Na een week zitten we op een grote bovenzaal, met uitzicht óver de terreinmuur naar de wijde, glooiende velden.

't Is koud op de zaal. We zijn er geleidelijk tot achteenvijftig man gegroeid, maar bedden zijn er weinige. Gelukkig kan ik ook op een tafel wel slapen, laat de ouderen en zwakken de bedden dan maar bezetten. Soms deel je met een ander voor één nacht een brits, maar zelfs voor uitgemergelde boddies zijn ze toch te smal. Een beetje warmte geeft het wel, als je samen de dekens benut.

Ook de luizen kwamen mee; de kledingverwisseling was geen afdoende middel om ze kwijt te raken. Je moet je povere porties met deze parasieten delen. Maar wat erger blijkt: ze brengen de vlektyphus over. Af en toe wordt er

iemand echt ziek van. Hoge koorts. Kwellende dorst. Juist het toegeven aan dat dorstgevoel kan noodlottig voor het leven zijn. Sommigen proberen zelfs hun waswater te drinken. Een ziekenzaal wordt ingericht. De verzorging wordt onderling geregeld, zo goed en zo kwaad het gaat. Enkelen bezwijken en moeten worden afgevoerd.

De gele vlag wordt gehesen op de toren van de kapel: het onveilig signaal van besmettelijkheid. Voor de vensters volgen we het verre buitengebeuren.

Geschut was al enkele dagen hoorbaar en kwam merkbaar dichterbij.

Plotseling klinkt er een juichkreet voor de ramen.

Over de bouwlanden rent in 't wilde weg Duitse cavallerie. Onbemande paarden banen hun eigen weg. Op huizen en torens aan de horizon en ook dichterbij, worden witte vlaggen, lakens en slopen lijkt het wel, gehesen.

Zal nu hier de nederlaag - en voor ons de bevrijding aanbreken?

Beneden ons, op de binnenplaats, zien we de gevangenis-staf lopen met koffertjes. Wat nu? Gaan ze er vandoor? Voelen ze gevaar voor eigen hachje, nu hun heerschappij wankelt? Enkelen van ons proberen de zaaldeer van binnen uit te farceren. Die deur weet van geen wijken. Onrust maakt zich meester van de zaal.

Hoe zal dit zich ontwikkelen? Wat gaat er gebeuren? Langs de veldwegen verschijnt een voor ons nieuw type voertuig. Later blijkt het „jeep" genoemd te worden. Popularisering van: „G. P. is General Purpose is voor alle doelen dienstig".

Dàt zijn dus de Amerikanen. Echt waar. De stemming stijgt tot spanning. Rijden ze door? Waar heen? Komen ze hier?

Haast ongemerkt draait de zaal deur open. Onze stube-oudste neigt tot het roepen van het traditionele "Achtung", waarbij ieder in de houding pleegt te springen . . . Z'n mond stekt bij "Ach ... "; vóór de directeur-zelve van het gevangenis-complex uit, schrijdt een „battledressed" officier van de geallieerde troepen binnen. Een Franse kapitein. Naast hem nog een militair, met op z'n schouderband z'n functie: „Interprator" - tolk.

Kort en bondig wordt via de tolk de directie duidelijk gemaakt, dat de buitenlandse gevangenen van nu af aan bewegingsvrijheid moeten hebben - binnen de stadsgrenzen. Van naar huis gaan is nog geen sprake, wegens de quarantaine door de vlektyphus en de chaos in Duitsland, waardoor men aan allerlei gevaren blootstaat. Van meet af aan moet de voeding beter worden. En de slotwoorden zijn: „Na een week kom ik terug voor controle; zijn er dan nog klachten dan gaat U de cel in, Herr Direktor, verstehen Sie?"

Herr Direktor springt nu - in onze plaats - in de houding, klikt met de hakken tegen elkaar en stamelt: „Jawohl, Herr Kapitän, kommt in Ordnung."

Z'n koffertje kan weer in de kast. Hij probeert echt, z'n nieuwe verantwoordelijkheid wáár te maken; diezelfde avond komen er aardappelen en rijst op de dis! Een bijna vergeten genot ...

De volgende dag, zaterdag 31 maart, precies een jaar na m'n arrestatie, gaan we de stad in. We vorderen radio's om bij te blijven met de toestand in de wereld.

We lenen honderd Mark van de burgemeester, om dingen aan te schaffen, die we nodig zullen hebben om ons toonbaar te presenteren en om een koffer te kopen voor wat we nog meer menen te moeten meenemen. We vergaten te vragen, hoe de aflossing van het geleende moest worden geregeld ... We keren terug in de inmiddels gedweilde en geluchte zaal. Wim Wirtz, die op onze vierdaagse mars al fantaseerde over wat hij allemaal wilde eten na z'n thuiskomst (... „en altijd roomboter op wittebrood" ...) fluisterde me triomfantelijk toe: „Nou heb ik een verrassing voor je; nee, niet kijken, straks mag je het zien ... èn proeven!" Hij frunnikte aan de kachel om meer gloed, zette er een pannetje met water op ... Wat ging hij brouwen? Er viel veel te beredderen in de zaal.

De Duitse medegevangenen werden van hun vertrouwensfuncties ontheven. In onderling overleg moeten er anderen voor die taken worden aangewezen. De verbeterde voedselvoorziening moet in goede banen worden geleid. Niemand mag te veel eten, dan kun je ook ziek worden. Er moeten meer bedden komen. De radio moet worden aangesloten om te horen, wat we willen weten: hoe staat het er in eigen land voor?

Wim Wirtz wenkt: kom nu maar! Glunderend tilt hij het deksel van z'n pannetje, waar in het kokende water drie eieren liggen te sudderen. "Eén voor jou, want je hebt me onderweg van jouw brood gegeven!"

Ik weer af: „Och Wim, maar dat hoeft toch niet, daarvoor deed ik het niet, om wat terug te verwachten." Hij kon niet weten, mocht nu ook niet begrijpen, dat ik nooit eieren lustte, er een sterke tegenzin in had. Het zou grievend zijn, bij de weigering te volharden. Dus aanvaardde ik het tenslotte, dankbaar voor de bedoeling. Ik at het, hard gekookt ... met suiker en jam, die ik zelf ergens had opgedaan. Wim smulde, wat ik hem graag gunde, van de andere twee.

De zaal zingt die avond.

En eet, en maakt grappen. Men gaat vrij naar het toilet; wel wat vaak, ook eten moet weer wennen. In de laatste gesprekken domineert de vraag,

hoe lang we hier nog moeten blijven.

Wel wordt het wachten nu dragelijk, temeer als het Amerikaanse Rode Kruis met formidabele spuiten forse stralen DDT ons bij de kleren in jaagt, om van top tot teen het terrein onveilig te maken voor de levende luis en de latente neet. Wel wordt het wachten gekort, als we naar buiten mogen gaan en ons niet beperken tot de straten van het stadje Rockenberg alleen.

"Zullen we naar Butzbach lopen, waar ze ons eerst weigerden?" komt bij ons als een beloftevolle intuïtie boven. We wandelen door het groene graanveld. Op een landweg ontmoeten we Amerikaanse soldaten in een "jeep" en een Rode Kruis auto. We vertelden hen enthousiast van onze vrijheid en ze lazen op ons gezicht de hongertijd. Uit hun voorraadkist tracteerden ze ons op witbrood, met een grote pot sinaasappeljam, een bus vlees en zes blikjes sardientjes. Achter een strobult in het veld zaten we de vrijheid smullend te vieren. Aan de rand van Butzbach ontdekten we een groot militair kleding- en uitrustingsmagazijn. De deuren stonden nodend open voor heel de burgerij om zich naar hartelust te voorzien van de niet meer voor het verslagen leger te bewaren goederen. Het leek wel een plundering. Wadend over metershoge stapels, graaiden moeders in de kleren om voor hun kinderen gadelijke jasjes

en warme broeken te zoeken.

We deden mee. Zo vond ik die grijsgroene jasjes met bruine emblemen (die er af konden), waarvan onze jongens thuis nog profijt konden hebben. Zo koos ik die rugzakken van hertevel en die veldflessen, die allemaal in de koffer kwamen als welkom-thuis voor de kinderen.

BEVRIJDING

*Vrij door de velden
van opkomend graan,
zien wij de helden;
een Amerikaan!
Brood om te eten,
komt zó uit z'n kist.
't Leed is geleden;
bevrijding... dit is't!*

Kerkgang

Zondag 1 april: Pasen.

Hoe wéét je 't zonder zakagenda of kalender? Op kladjes hielden we data bij, met korte - héél korte - notities, om te onthouden, wat ons geheugen ras ontschoten zou zijn. Op ongedacht stevig, mini-toiletpapier in Leeuwarden. Op een opgeduikeld blocnootblaadje in Amersfoort. Op een fragment van een tabakszak, · warrelend in de wind op het hoogoverter- . rein.

Zó wisten we weer, dat het Pasen werd.

We vonden verse vrienden onder nieuwe lotgenoten; twee schoolhoofden uit Drente, Brouwer en Dijkstra, beide van Friese afkomst.

Dijkstra had aan z'n ouderling-zijn een serie preken te danken. Bij z'n arrestatie waren deze met z'n andere boeltje bijeengegiraaid en meegenomen. Ze bleven bewaard, ondanks alle inspecties. Wel wat uitgedund door schrijnend gebrek aan toiletpapier, maar wel zó gaaf, dat er een Paaspreek overbleef.

Een gevangenis met een kapel, wat een luxe .. Een kapel met een orgel, wat een omlijsting! Brune kan de zang begeleiden, al zijn z'n vel-om-been vingers de toetsen wel ontwend.

Als de geest vaardig wordt, komen de variaties zelfs boven de melodie uit.

"Poestertrappen" en registers regelen is mijn

technisch aandeel in de dienst.

Na zoveel zondagen zonder gezamenlijke eredienst, grijpt het je aan, de massale gemeenschap der gevangenen te ervaren.

Wie kon, kwam er bij.

Douwe Sandstra kon helaas niet.

We moesten ook hem naar het "Revier" - de zièkenboeg - brengen, omdat de vlektyphus hem teisterde. Eerst dachten we, dat hij wat teveel van de aangeschafte "Landwein" gedronken had. De overige verschijnselen wezen echter anders uit. Met moeite konden we hem in bed houden. De koorts overmande hem. Ternauwernood konden we hem weerhouden van het toegeven aan de dorst. Na spannende dagen trad er gelukkig herstel in.

Inmiddels waren we vaker kerkwaarts gegaan. Om rouwdienst te houden voor hen, die ons ontvielen.

Onbekenden vaak.

't Was mijn taak, op de vurenhouten, simpele grafkruisen naam en sterf datum te schilderen. Dat van een Pool zagen we nog opgericht staan in een hoek van het kerkhof, toen Moe en ik, twaalf jaar later, onze pelgrimage maakten langs de lijdens- en bevrijdingsweg. De anderen werden overgebracht naar eigen vaderland.

Piet van Horssen ... onderweg had hij al zo'n moeite om mee te komen ...

Mannen, die als wij, hunkerden naar huis, maar

de thuiskomst niet mochten beleven.

Laatste boodschappen voor thuis moesten worden opgetekend, om overgebracht te worden via het Rode Kruis. Vrijwilligers om als drager dienst te doen, konden gemakkelijk geworven worden. Immers, toen het consigne afkwam, dat niemand meer - wegens besmettingsgevaar - naar buiten mocht, gaf deze dienst een kans, om toch, de stad door, naar de begraafplaats te gaan met de sobere stoet om de gestorvene te begeleiden. Als schilder en drager van het grafkruis ging ik elke keer mee ...

Het binnenblijfbevel kwam na de tweede zondag. Pas hadden we het Avondmaal gevierd in de Evangelische Kirche van Rockenberg met de plaatselijke Pfarrer. Jammer, dat toen sommigen weerhouden werden van die dienst, door hun aarzeling om in oecumenische verbondenheid mee te doen.

Zou er nóg meer moeten worden meegemaakt, om dogmatische drempels overschrijdbaar te maken?

Nu verblijdden we ons echt in de opbouwende gesprekken, die we in de kapel konden voeren met de Belgische geestelijke, Pater Vuylsteke, over geloofseenheid en Christenzin.

We heb ben nog elke zondag profijt getrokken van Dijkstra' s gespaarde preken. In de kapel. Er waren ook plotseling weer bijbels ... hoewel die

in Amersfoort al allemaal moesten worden ingeleverd. Zaten ze nog in de burgerbinnenzakken?

Sinds het P.D.A. behielpen we ons met de op school en catechesatie in 't hoofd gehamerde teksten en liederen, de een de ander aanvullend, wanneer 't geheugen haperde. Toch wel heerlijk, zo'n schat in je hoofd, die een schat in je hart wordt, als je er echt behoefte aan hebt. Nu werd elke kerkgang, hoe primitief soms georganiseerd, hoe triest in de droeve aanleiding er toe, een gouden kleinood, om zorgvuldig als waardebou te bewaren.

We hoorden van anderen, dat Henk Haitsma door ziekte in Siegburg moest achterblijven. Hij had al lang last van martelende maagklachten. Hij had daar de bevrijding nauwelijks bewust meegemaakt en was helaas bezwaken. Voor hem, als enige van de "veertien van Bolsward", was er geen blijde thuisreis meer weggelegd. Wat zou hij genoten hebben van de gezamenlijke zang in de kapel. Als ik stil naar binnen luister word ik nog getroffen door zijn diepe bas, waarmee hij in onze Leeuwarder cel de psalmen tot leven riep ...

“Ich hatt' ein Kameraden ...“

Huiswaarts

Huiswaarts Op elf april gonzen de geruchten, dat we "morgen" weggaan, maar op de twaalf de heet het nog twaalf dagen te moeten duren.

Ongeduldigen opperen de gedachte, om op eigen houtje op reis te gaan. Zonder papieren en zonder geld kom je in het ontredderde Duitsland niet ver.

De Amerikanen hebben hun doorbraak bij Remagen over de Rijn geforceerd en houden hun wedloop met de Russen, wie het eerst in Berlijn zal zijn. Alle Rijnbruggen zijn stukgebombardeerd. Waar blijf je, op goed geluk zwervende? Op de dertiende mogen we een Rode Kruisboodschap, een bericht van maximaal vijftientwintig woorden, naar huis schrijven. Dan weten ze, datje er nog bent en wáár. Je bezint je op de inhoud: „Goddank bevrijd, gezond, goed verzorgd, in omgeving Frankfurt a/ Main. Reis zodra mogelijk thuiswaarts, hopelijk begin mei. Hoe is het thuis? Gode bevelen, Atze." Misschien krijgen we wel antwoord ... Sinds september geen brieven of berichten meer ontvangen.

We organiseren die avond een orgelconcert in de kapel. Brune kan z'n fantasie vrij spel geven in intense improvisatie op bekende liederen. Op de zestiende horen we over de radio, dat de Blauwpoortsbrug in Bolsward is veroverd door

de Canadezen en dat ze doorstoten via Witmarsum naar de Afsluitdijk. Dus waren we eerder bevrijd dan de achtergeblevenen thuis!

De dagen worden afgeteld. Rustig; thuis zullen ze nu onze boodschap hebben en van ons weten; (later zal pas blijken dat het bericht nimmer is aangekomen).

Negenentwintig april ...

Eén voor één worden we genodigd op het administratiebureau. Je wordt in optima forma uitgeboekt met een vrijlatingsbewijs van de gevangenisdirectie. Je krijgt een Amerikaanse registratiekaart als D.P. (Displaced Person), die tegelijk paspoort, reis papier en gezondheidscontrolebewijs is.

Op legertrucks hobbelen we over geschonden wegen naar Frankfurt am Main. Daar zijn puinruimers en ruimsters bezig paden te banen langs de door de bombardementen versperde straten. Op de zolders van een immens meubelmagazijn is onderdak geïmproviseerd, in afwachting van de komst van een trein voor verder transport. De meubelvoorraden zijn op grote hopen buiten neergegooid en in brand gestoken. Eén linnenkastdeur kon ik redden, om tot ligplaats op zolder te dienen. Zo zochten velen nog iets van hun gading.

Primitieve toiletten waren ingericht op de eerste etage. Daar moet je dan, als je moet, maar in de halfduistere nacht heen strompelen over de

krakende trap. Twaalf closetpotten op een rij, achter één deur. Binnen zonder kloppen. Op de negende zit een vrouw, angstvallig roepend "Besetzt". Wie zou zich daar wat van aan trekken? Alles leeft hier door elkaar. „Displaced persons" kunnen ex-politieke gevangenen zijn: ook de "Arbeits-Einsatz" levert z'n bijdrage aan de huiswaarts kerende scharen. En dan verschuilen zich daartussen nog N.S.B.-ers, die hun heil in Duitsland zochten, maar zich nu vogelvrijverklaard vermoeden en dus voorwenden het vaderland nooit verloochend te hebbèn.

Eindelijk komt de trein. Met goederenwagons zijn we al lang blij. Op de heenreis zaten we nog in coupé's, zij het op harde banken. Nu op de kale bodem; wat schaars stro in de hoeken. Uitzicht moet je zoeken door ventilatieroosters op stahoogte. De zonnestand zegt ons, dat we Zuid-west koersen. Over noodbruggen rammelen we de Main en later de Rijn over. We volgen een dal; tegen de hellingen sieren in volle bloei blinkende vruchtbomen het vredig landschap, alsof er geen oorlogsgeweld was doorgetrokken.

In een wijde bocht kun je zien, hoe lang de trein wel is. Traag volgt hij het beloop van een rimpelend riviertje. Af en toe stopt hij bijna, dan zal er nog ergens een sein op veilig moeten worden gesteld. De dag- en nachturen gaan in elkaar over. Ze wisselen opnieuw en we weten

niet waar de wielen ons voeren. Ergens op een verlaten emplacement wordt gelegenheid gegeven voor een sanitaire stop. Ouderen en vrouwen hebben inmiddels in een hoek van de wagon aan de nood moeten toegeven.

Na eindeloos lijkende uren knarsen de remmen en stopt de trein aan een perron. De deuren worden opengeschoven. Lunchpakketten worden rondgedeeld. Er wordt een paar uur pauze gegeven en we mogen vrij de stad in gaan; het is Arlon. We zijn dus in België, vlak bij het Zuiden van Luxemburg. De nogal sterk hellende straten lokken niet tot lang lopen. De Duitse Marken, die we mee kregen uit Rockenberg zijn hier waardeloos.

We zijn al gauw terug op het perron. Iemand zit iemand achterna; wat is er aan de hand? Een Belgische collaborateur, verstekeling in het transport, is ontdekt door een landgenoot van de "resistance" (het verzet). Hij wordt achtervolgd en neergeslagen. Kort recht, even een opschudding, veel geschreeuw; alles gaat dan weer z'n wennende gang.

De trein trekt weer op. In rustig ritme rolt hij door de Ardennen, tot hij tegen de avond halt houdt bij Profondeville aan de Maas, ten Zuiden van Namen. Voorlopig kan hij niet verder; ook de spoorwegen zijn uit hun voegen gerukt door de veldslagen.

Onder Godinne worden we ingekwartierd bij

burgers en in een pension. Dit oponthoud gaat hier een dag of wat duren. We hebben 't goed, met een paar man bij de familie De Schampheler. We gaan elkaar opzoeken op onze verschillende adressen.

In pension Frisia, dat natuurlijk trekt door z'n naam, ontmoeten we de eigenaren, de familie De Vries, die verwant blijkt te zijn aan Sytze Kooistra van Witmarsum. Bij de relatieverhalen onthalen ze ons op chocola-van-de-Canadezen. Ik heb er een stuk van meegenomen voor de kinderen ...

We worden genodigd bij een boerengezin om op zondag 6 mei, de verjaardag van Willem te vieren. Hij werd zeven, die dag. Toen hij zes werd kwam hij met Moe op bezoek in Leeuwarden. De gastvrouw had, zogenaamd in opdracht van Wim's moeder, vruchten- en slagroomtaart gemaakt. Wat een hartelijkheid in echte, gewone huizen. Dan raakt de herinnering aan de "barak" al gauw op de achtergrond.

We sturen een ansichtkaart naar huis, dan weten ze wéér, waar we zijn ... In onze argeloosheid hebben we nogal vertrouwen in het functioneren van de post. Maar deze kaart kwam over, zij het lang nadat ik zelf al was thuisgekomen.

We gaan een dag met de tram naar Namen. Winkelen in de stad! We moeten wat meenemen van deze reis als souvenir! We zien rumbonen geëtaleerd; we schrikken van

de prijs, dáár kan ons zakgeld niet tegen op. Met de conclusie, dat ze toch wel niet lang genoeg zijn goed te houden, tot we thuis zijn, gaan we onverrichterzake de winkel weer uit. Op een terrasje ontmoeten we Monsieur en Madame Luc Baudson uit Lustin. Onze pas uitbottende schedels verraden onze herkomst en wekken meeleven. Zij begrijpen onze stille wensen, die we toch maar uitspraken; Monsieur reikt me uit z'n portefeuille z'n visitekaartje ... én geld, om een lederen boekomslag te kopen. Dit wordt een blijvend souvenir, beter nog dan de verleidelijke Belgische rumbonen.

Na een week- vakantie in de Ardennen! - kan de trein verder rijden. Richting Brussel, dwars door België dus. Dan, via Antwerpen, non-stop naar de Nederlandse grens bij Roosendaal.

Op het perron in Roosendaal uitgestapt, staan we met zo'n twaalfhonderd man uit de hele lange trein onder de echoënde overkapping. Daar rijst uit al die schorre kelen, als een ovatie aan de vaderlandse bodem, het Wilhelmus. Nooit heeft het je méér gezegd, méér ontroerd zelfs, dan nu.

Onwillekeurig raak je in de milde stemming om de douane, die de koffers moet inspecteren op contrabande, in z'n verlangen tegemoet te komen. Hij krijgt drie van de in Butzbach buitgemaakte veldflessen en een rugzak. Zo maakt hij geen capsones over de rest ... en krijg je vlot je stempel.

Tot Oudenbosch rijdt een trein. Dáár is blijkbaar op onze komst gerekend. De dorpsfanfare staat bij 't station en begeleidt ons naar het klooster. Daar wordt de honger van de reis gestild uit ketels vol stevige stampot. We mogen blijven slapen in het klooster, zij het op lange houten banken, maar krijgen de keus: te middernacht vertrekt er een goederentrein naar 's Hertogenbosch, daar mogen we ook mee.

Verder kan die trein niet.

Hoe goed de kloosterbroeders voor ons zijn, de keus is niet moeilijk: „dat gaat naar Den Bosch toe,” we kiezen de trein. Bij 't kriecken van de dageraad dwalen we door de Brabantse hoofdstad. We bekijken de kapitale kathedraal. We worden bij burgers, die Bolswaarders kennen, op de koffie genodigd. We posteren ons op een trottoirband langs de schier uitgestorven verkeersweg, om een lift te bemachtigen. Er komt na veel wachten een halftons vrachtwagentje. Na loven en bieden wil de chauffeur ons meenemen naar Nijmegen voor f 75,-. We scharrelen dat bedrag in een groepje van een man of tien bij elkaar en klimmen op de laadbak.

We vinden gastvrijheid in het opvangcentrum te Neerbosch. Daar kun je tevens, voor een kwartje, naar de kapper, om "geknipt" en geschoren te worden. Maar we willen zo graag verder.

"Boven de rivieren" is het herstel nog maar nauwelijks op gang gekomen. Wegen en bruggen zijn vernield. Geen trein kan er rijden.

Je moet toestemming, een "permit" hebben van het gecombineerde leger- en burgergezag, om naar het noorden te reizen.

Na twee dagen is er een bus, die naar Enschede moet worden gebracht. Is dat even een kans! Er zijn geen banken in, maar we zijn erger dingen gewend. Hij gaat wel iets buiten onze koers, maar in elk geval zijn we dan over de rivieren. Vóór we bij het opvangcentrum in Enschede komen, stappen we uit. Er wordt beweerd, dat in dat centrum een besmettelijke ziekte is geconstateerd. Dat zou langdurig oponthoud meebrengen, met hernieuwd medisch onderzoek. We treffen een vrachtauto, die naar Mariënborg moet, om aardappelen op te halen. De chauffeur neemt ons graag, zonder reisgeld mee, als we achterop de platte laadbak willen zitten. Alweer geluk gehad.

In Mariënborg geeft een wachtpost van de Binnenlandse Strijdkrachten ons een tientje, om verder vervoer te bekostigen. De groep wordt nu kleiner. De Drenthen gaan verder eigen wegen zoeken. Ieder probeert zo dicht mogelijk naar huis te komen.

We ontmoeten een melkrijder, die naar Hardenberg moet. Daar weet Brune een oud-collega uit Witmarsum te wonen: Edens. Met z'n vieren

rijden we op en tussen de melkbussen mee. Zaterdagavond, twaalf mei nestelen Brune en ik ons in de gastvrijheid van het gezin Edens. Sandstra en Slippens worden bij hun burens ondergebracht.

Nu zouden we 't liefst een fiets lenen, om huiswaarts te peddelen in de nacht. Maar wie heeft nog een fiets?

We slapen tussen witte lakens.

We houden in de droom de thuisreis voor ogen.

Hoe zullen we verder?

Laatste etappe

Een zondag om uit te rusten, hoewel de treklust in onze leden lokt om weg te gaan.

Zondagmorgen kerken we bij ds. Slomp, de uit het verzetswerk zo bekende "Frits de Zwerver". Die weet iemand, die maandagmorgen naar Marum moet met z'n aftandse Fordje. We werden het ééns met de Fordbezitter, dat hij best over Heerenveen kon rijden, ons dáár afzetten en dan afbuigen naar Marum.

We kortten de zondag met het uitwisselen van oude herinneringen en verse ervaringen en het hunkeren naar de maandag. Maandag veertien mei, tegen twaalfen, zette het hijgende Fordje ons af bij een Heerenveens hotel. Voor het restant van het tientje uit Mariëenberg konden we een - bescheiden - maaltijd bezetten. Zelfs kon een jongeman, die naar Harlingen moest en geen geld had, meeëten. Hier was nog een telefoon gangbaar. 't Bleek mogelijk verbinding te maken met Bolsward, waar Wypke Folkerts aan de lijn kwam! Die wilde zorgen voor een koerier naar Witmarsum, om onze komst aan te kondigen en voor een auto om ons uit Heerenveen op te halen.

Per auto weggehaald ... per auto terug!

Daartussen lag de lange weg.

Tussen Nijland en Bolsward meenden we over het vlakke veld de koepel van Witmarsum te

kunnen waarnemen.

Zouden ze thuis al op de uitkijk staan? Thuis werd alles in gereedheid ge bracht voor de binnenkomst. Toen Hein Folkerts kwam zeggen dat we er aan kwamen, zond Moe in allerijl één van de kinderen op de fiets-met-cushion-banden naar Franeker om Pake de Graaf weer op te halen.

Die was pas 's zaterdags, na een logeertijd, weer afgereisd. De vensterbank in de erker werd uitkijkpost. Van daaruit kon je zien, wat op de Rijksweg kwam aanrijden; het kon nooit missen, veel verkeer was niet mogelijk.

„Jullie blijft allemaal binnen, gaat netjes op een rij staan, oudst om oudst; ik ga alleen naar de straat voor de ontvangst" - had Moe verordineerd, en zo geschiedde.

Die dappere, kordate Moe, die zich zo duchtig door deze maanden had heengeslagen, met onze zeven kinderen, met Beppe Oosterhoff en met onze trouwe hulp Ali Hoogeveen. Zij regelde ook dit weer, bescheiden, correct, flink, zonder uiterlijk emotievertoon, hoewel -innerlijk verteerd door grote spanning. Al enkele dagen waren er geruchten over thuis komende mannen, maar kun je het geloven, als je geen zekerheid hebt? Nu was er zekerheid, maar je moet hem nog zien!

Er was al eens gewaarschuwd, dat we onder de

luizen zouden zitten, dus stond in het achterhuis een teil heet water klaar en een stoel met schone kleren ...

De zachte vraag buiten: „Heb je ook luizen?" kon lachend worden weggewuifd. Bad nóch verkleedpartij bleek nodig.

Zo'n begroeting - op de rij af - zo'n hereniging na zo lange en bange scheiding en na zoveel emotionele ervaring, wekt ontroering ...

Daarna breekt de vreugde door, dankbaarheid ontspint zich in vele verhalen ...

Hier staan ze opgetekend.

Niet uitgeteld

En toen? Dat was de vaste vraag, als ik de kleine kinderen bij 't naar bed brengen en op 't voeteneind gezeten, verhaaltjes vertelde.

"En toen ... gingen ze slapen, de hele lange nacht", was dan m'n antwoord ... en "uitgeteld" vielen de oogjes toe.

Maar nu? Na de gelukkige thuiskomst kwam de Witmarsumer muziek de dorpsvreugd vertolken. Vrienden brachten verrassingen; denk maar aan de pot honing van meester Van der Laan, met het opschrift: „Na het zure komt het zoet".

Denk aan de bloemkool van Jan Terpstra, uit eigen tuin.

Denk aan het pakje tabak van Bauke Deinum, waar ds. Pel z'n pijp zó stijf van stopte, dat die niet meer trekken wou. Denk aan de bloemen van velen.

Alles zo hartelijk gemeend; net als de meelevende zorg voor de voorzieningen van ons gezin in de tijd toen ik weg was.

Over die tijd vertelden we in de kerk in Witmarsum, in Pingjum, in Burgwerd, Schraard en Parrega aan verzamelde dorpsvrienden.

We heb ben met hen saamhorigheid gevierd, geleerd tijdens de druk.

Die verbondenheid tot aller welzijn te handhaven, ook in vrede en welvaartstijd, zal een levensles èn een opgaaf vormen. Die mag je toepassen in het méédoen, het samen verder

bouwen aan gezin en samenleving.

Verder met elkaar, in alle omstandigheden. Dan ben je wel "ingerekend" geweest, maar niet „uitgeteld“.

Data en namen

1944

Vr. 31 mrt Arrestatie door Sikke Wolters, Nederlands politieman in Duitse SD-dienst. Per auto naar 't huis van bewaring in Leeuwarden met Piet Brune, bevolkingsambtenaar ter secretarie. Twaalf anderen uit Bolsward en Wommels mede gearresteerd.

Za. 1 april Doktersconsult in de cel

Di. 4 april Eerste verhoor door Lammers c.s.

Wo. 5 april Schriftelijk verhoor

Di. 18 april Hendrik Haitzma, secretaris van Bolsward wordt celgenoot

Vr. 21 april Eerste bezoek van Moeder Geertje

Vr. 28 april Tweede bezoek van moeder Geertje

Vr. 05 mei Derde bezoek van Moeder geertje met Wim

Wo. 10 mei Naar Polizeilich Durchgangslager te Amersfoort

Vr. 12 mei Schillencommando buiten

Zo. 14 mei Schillencommando binnen

Do. 01 juni Stubedienst (o.a. gelezen: De Lelie van ons vorstenhuis, uit de bibliotheek)

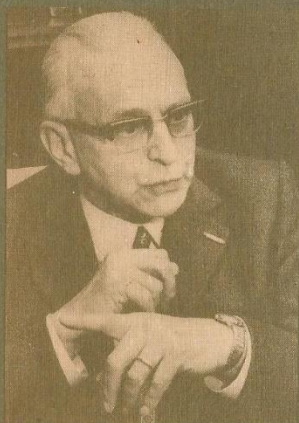
Do. 15 juni Voeteuvel verholpen

Vr. 16 juni Naar gevangenis Wolvenplein te Utrecht.
 Za. 17 juni Dagvaarding en consult advocaat mr. Sieburg.
 Ma. 19 juni Eerste rechtszitting Hamburgerstraat.
 Wo. 28 juni Tweede rechtszitting Hamburgerstraat.
 Za. 01 juli Naar gevangenis Kleef.
 Di. 04 juli Naar gevangenis Sieburg.
 Vr. 07 juli Naar Klöcknerwerke Hochofen met Douwe Sandstra
 uit Bolsward, in Stube 5.

1945

Ma 26 feb Naar Stube 8.
 Vr. 02 mrt Naar Stube 2.
 Di. 13 mrt Naar gevangenis Siegsburg terug.
 Wo. 14 mrt Per vrachtauto naar Betsdorf, 75 km. Te voet naar
 volgend dorp, 10 km.
 Do. 15 mrt Te voet via Donsbach (pauze bij fan Lang) naar
 Herborn, 46 km.
 Vr. 16 mrt Te voet via Wetzlar naar een dorp verder, 27 km.
 Za. 17 mrt Te voet via Butzbach naar Rockenberg (Brune
 herontmoet) 25 km.
 Do. 22 mrt Brune na bad weg van zaal.
 Vr. 23 Mrt Koud, op tafel slapen, 7 man op zaal.
 Za. 24 mrt 34 man erbij op zaal.

Ma. 26 mrt 17 man erbij op zaal.
 Di. 27 mrt Amerikaans geschut nadert.
 Wo. 28 mrt De gevechten komen dichterbij. De gele vlag op de
 Kapeltoren
 Do. 29 mrt Bezetting omgeving door geallieerden.
 Vr. 30 mrt Bevrijding van de gevangenis.
 Za. 31 mrt Vrij de stad in.
 Zo. 1 apr Paasdienst in Kapel. Sandstra ziek.
 Zo. 08 apr Avondmaaldienst in Evangelische Kirche.
 Ma. 9 apr Quarantaine vanwege Vlektyphus.
 Wo. 11 apr Geruchten: morgen weg?
 Do. 12 apr Nader gerucht: nog 12 dagen wachten?
 Vr. 13 apr Orgelconcert in Kapel door Brune.
 Zo. 20 apr Per legertruck naar Frankfurt am Main.
 Ma. 30 apr Per trein verder.
 Wo. 2 mei Aankomst Profondeville (Godinne).
 Wo. 9 mei Via Roosendaal naar Oudenbosch.
 Do. 10 mei Per trein naar 's Hertogenbosch.
 Per vrachtauto naar Nijmegen (Neerbosch).
 Za. 12 mei Per autobus naar Mariënberg en per melkwagen naar
 Hardenberg.

De heer A. Oosterhoff, oud-burgemeester van Wonseradeel, heeft in de tweede wereldoorlog veertien maanden in Duitse gevangenissen doorgebracht. Over wat hij beleefde vertelt hij in dit boek, onopgesmukt, naar waarheid en zonder wrok of haatgevoelens nu hij afstand heeft kunnen nemen.